

BETHLEN MIKLÓS
ÉLETE
MAGÁTÓL IGAZÁN IRATOTT, KIT AZ ISTEN TUD

Nemzetségemről

Született Bethlen Miklós Erdélyben Kis Bún nevű falban s kastélyban, anno 1642. 1-a septembris virradólag.

Atyja volt Bethlen János, az ő idejében erdélyi főcancellarius, tanács úr, fejér-vármegyei főispány, udvarhely-széki főkapitány, az erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományu ember, melyet és az unitaria vallásból való kitérést is vett volt árvaságában, az anyja Kemény Anna, mostoha apja Macskási Ferencz református emberek nevelése, és predikátorságáról, gyermekek tanításáról nagyhirű tudós academicus mestere Keresztúri Pál tanítása, és a nagy fejedelem Bethlen Gábor kegyelmes protectiója által, ki is annyira szerette, hogy azt mondotta: ha az egy testvér öcscsének Bethlen Istvánnak fiai nem volnának, fiává fogadná. Így is nagy kárával esett az én atyámnak annak a fejedelemnek éretlen halála. – Értéke, jószága volt az erdélyi állapothoz képest uri; Istenhez és annak házához való buzgóságának jele, hogy ím ez nagy külső tiszteln kívül az erdélyi reformata ecclesia s collegiumok főcuratorságát maga önként vállalta fel vén úrtársával Bánffi Zsigmonddal és hamuból, szemétből csudálatosan állították fel az enyedi collegiumot; maga költségével, 4000 forinttal erigálta az udvarhelyi scholát, adott a marosvásárhelyieknek is 2000 forintot, az enyedinek is 1000-t, egyébűvé is, a hová lehetett; külömben is kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen, sőt azt másban is utáló ember volt. Mezei állapotra is, hogy rossz nem volt, bizonyosság az, hogy Rákóczi György fejedelem Lengyelországban, Krakkóban főcommendánsnak tette 3000 emberrel, melyet

osztán, rá szállván a romai császár hada, a fejedelme levelire feladott, és abból a boldogtalan lengyelországi hadakozásból csak ő jött avval a 3000-rel tisztességesen s gazdagon az ő édes hazájában. Holt meg Bethlen János anno 1678, életének 64½ esztendejében 28-a februarii, az istentelen világnak kivált vénségében rajta elkövetett üldözései után, és 4½ esztendei irtoztató vizi betegségből mikor világ csudájára meggyógyult volna, száraz betegségben és szörnyü csuklásban. Temettetett maga testamentuma szerint a marosvásárhelyi templomban, mert, mi okon, nem tudom, de nem akart Keresden temettetni. Existál egy kis magától kibocsátott erdélyi historia is [lásd az V. kötetben].

Nagyapja volt Bethlen Miklósnak Bethlen Farkas, az ő idejében erdélyi főgenerális, tanács úr, főarendátor, kükköllő-vármegyei főispány, szamos-ujvári főkapitány; tisztei megbizonyítják micsoda ember volt, és hogy harczon, csatákon kapott tizenhét sebhelylyel ment a koporsóban, életének 58. esztendejében egy istentelen úr megétevése által, a mint az atyám mondotta. Tovább nem genealogizálok, azt a szegény Bethlen Elek elég szépen kicsinálta a régi levelekből; ezt is azért hoztam elé egyikért, kiváltképen, hogy az én maradékim nézzék meg az Isten kegyelmét, hogy harmadik izig mint szállott, az erdélyi állapothoz képest az első renden való méltóság ebben az házban, és ők is féljék az Istent s kövessék a virtust; azt is tanulják meg a mellett, ha gonosz találja, hogy az a legősebb jószágok és legbizonyosabb jutalmok a világtól, atyjok, nagy- és szüleatyjokról maradt reájok.

Édes anyja volt Váradi Borbára, Kolosvári Váradi Miklós leánya, mely Váradi Miklós volt még más Váradi Miklósnak fia, a ki Váradról elbujdosott volt, mikor in anno 1660 [helyesen 1598] Váradot a török vítta, s jött volt Kolosvárra, és ott házat vevén magának, Váradra vissza nem ment; hihető, ott nem volt annyija a miért visszavágyott volna. Nemes-emberségét sem állithatom, mert az armálisokat a kit láttam, úgy jut eszembe, a második Váradi Miklós nevére szólott, Bethlen Gábortól adatott, én bizony nem tudom, hova lett. A nagyatyám noha mind nagytól kicsinytől Generosus titulussal illetetett, de magát kolosvári városi embernek tartotta, és kereskedő ember volt, és mint-hogy abban az időben Kolosvár volt az erdélyi főemporium, erdélyi Bécs, kincses Kolosvár nevet viselt, görögnek, örménynek alig hallatott hire is, azért Kolosvár igen floreált, és ott Váradi Miklós mind értékre mind értelemre nézve első ember volt,

a bíróságot is háromszor viselte, mely abban az időben mint olyan virágzó városnak (melyhez hasonló magyar kerített város nem volt) bírósága fejedelmek és mindenek előtt nagy becsületben volt. Annak felette ez a Várad Miklós Bethlen Gábornak factora volt, sok maga szükségére való kereskedéseket (mert viaszsal, mézzel, ökörrrel a fejedelem is kereskedett) mind Bécsben, Velenczében, Braszlóban ő igazgatta. Titkos követségeket is jártatott vele Velenczében, és a német protestans potentatorokhoz. Mind ezek felett való Istennek kegyelme ez is, hogy Kolosvár egészen unitaria város volt, s az az első Várad Miklós vitte be először a reformata religiót Kolosvárra, annak a házának kapuja között volt a legelső reformatum templom Kolosvárott, onnat vitte osztán az Isten elébb; a Bethlen Gábortól az ecclesiáknak és collegiumunknak hagyatott 76 ezer forintoknak is, Gelei István akkori reformatus püspök akarattjából, curatora volt sokáig, az ecclesiáknak nagy hasznára. Él 70 esztendőt, holt meg, már én tizenhét esztendős lévén akkor, az én szemem előtt Kolosvárott vizi betegségben; szép tudományu, mértékletes életü, bornemisza ember volt. Az Isten szép értékkel is áldotta meg, de bizony sok irigységet, üldözést, keresztviselést is szenvedett.

Anyámról való nagyanyám volt Túri Borbára, tordai jó értékes, jószágos, gazdag ember, Túri János leánya, ki is abban az időben nagy Báthori Zsigmond idejében minden erdélyi sóaknáknak és aranybányáknak főinspectora volt, hihető Gyulai Pál, [lásd a II. kötetben] abban az időben nagyhirü cancellarius által, kinek testvérhuga volt a Túri Jánosné, Szalai Kata asszony anyja. Ez a Túri János jó főember volt, az én tordai házam, jószágom arról áll, járai, oklosi kevés jószág Gyulai Pálról jött, Abafája is Lupsa is szintén úgy eljött volna, ha Gyulai Pált istentelenül házában meg nem ölték volna. Az én szegény anyám a leveles ládában tartotta az ingét is, melyben megölték volt. Én is láttam Tordán a híd végén a mi Túri familiánk temető kápolnáján; ha el nem vészett, egy faragott kő ennek summáját bizonyítja, de kiváltképen a járai levelek.

Atyám után való nagyanyám volt Kemény Anna, abban az időben Erdélyben nagyúri ember Kemény Boldizsár leánya, Lázár Annától való, mely Lázár Annával egy testvér volt Bethlen Gábor és István édes anyjok, és erről tartotta Bethlen Gábor olyan kedves atyjafiának az én atyámat, inkább mint a Bethlen ágról, mert noha ugyan ez a familia mind egy volt régen, mint Bőjti historicus [lásd az V. kötetben] is ebből a

mienkből hozta ki a Bethlen Gábor genealogiáját, de az már igen messze távozott volt, szintén mint az Apaffi familia is.

Én az atyámnak első szülött fia voltam, és annál kedvesebb, hogy az atyámnak már három leánya volt előttem, mely ebben a leányt nem illető jószágu familiában igen szomorú dolog volt. Löttenek utánam sok fiai, leányai, de ime csak én vénültem meg, a többi ki gyermek, ki szép ember korában holt meg; maradéka sincsen többnek, hanem csak a két öcsém Bethlen Pál és Sámuelnek.

Termetem, ábrázatom, temperamentumom és indulatom

Termetem sem hosszú sem kurta, hanem tisztességes közeparánt való volt, ábrázatom hosszú, barnaszeg, piros, ifjúságomban elég szemet szúrt; elég az, férfi ábrázatom sokaknál volt szebb, és vénségemig is tartott sokaknak csudájára szépségem, kivált nyomoruságom, esetemhez képest; hajam, szemöldököm, bajuszom nagy volt, szakálom is mint szokták mondani, a tarisznyája megvolt, de a madzaga kétfelől a torkomon volt, inkább mint sem az orzámon, melyre nézve én soha meg sem hagytam volna, ha a rabság 62 esztendős koromban meg ne hagyassa kedvem ellen velem, a két felől lejövvő haj elég tisztességes, megviselhető szakállá csinálta a szakálat becsülleni szokott szem előtt; lassu és késő öszülésem volt; már 67 esztendőmben járok, mégis bajuszomnak, szakálomnak fele ősz, az hajamban pedig talán huszonöt szál sem fejr, sőt observáltam ezelőtt huszonöt esztendővel, a bajuszomban néha egy-két szál ha fejreredni kezdett, egy kevés idő mulva megsárgult s visszafeketedett úgy, hogy az urak még reám fogták, hogy a szép ifju feleségem tépi ki, én pedig bizony soha efféle bolondságot nem követtem, se hajam, sem bajuszom, sem szakálommal. Szemem felette fekete és fényes volt, akármely sólyomszemnél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna, jó erőslátó is volt, élesen messze, és akármely apró objectumot jól láttam, horgast és egyenest, rutat és szépet igen megkülönböztető volt, úgy, hogy az emberek csodálták; 54. esztendős koromban mégis elkezdtem oculárral élni, nem a szükségért, hanem azt hallottam, hogy úgy az ember szeme tovább tart; most ugyan vénségemben sem írást sem olvasást a nélkül nem követhetek, de avval akármely apró írást, kivált nappal igen jól látok, egyéb nézésben pedig úgy vagyok mint ennekelötte husz vagy több esztendőkkel. Orrom nem a felette nagy orrokféle volt

ugyan, de nagyocska, horgas, aquilinus nasus, gyermeki csin-
talanságom miatt való esés egy kicsinydéd a hegyét meglaposi-
totta volt, de minden disztelenítés nélkül. Szaglásom felettebb
is erős volt, akár jó akár kedvetlen szag iránt majd a kényes-
ségig. Füleim nagyocskák, de nem is mód nélkül valók, és
felette jól hallók, mely sokszor az álmomat is elrontotta. Az alsó
állam éle hosszúcska volt, mely miatt az alsó rend fogam majd
természet vagy rendkívül küljebb volt a felső rendnél, és a
miatt a fogam maga pusztította el egymást; ifjanta fájt is.
Ízlésem igen jó, erős, sőt talám kényes is volt. Az én karjaim
az én termetemhez képest felette hosszúak voltak, nálamnál
sokkal magasabbaknak is igen ritkán volt párja. Ahhozképest
kezeim ujjai is, körmei is szép hosszúak, de lábam ujjai, körmei
rút, ocsmány tekercek voltak, talán a szűk csizma miatt,
mert másként a lábam járni, futni, ugrani, és minden láb tisztire
bizony jó volt, kivéven a tánczot és uszást, mert azt a két
testi mesterséget meg nem tudtam tanulni sok igyekezetemmel
is, azért is beléhagytam. Az hajam soha a vállamig sem nőtt
felette le, lágy és ritka is volt; magyar hosszú hajnak ugyan
meglehetett, mert terhemre nem volt, de német urfi nem adott
volna jó szót érette; minden éjtszakára felkötöttem és úton
is, úgy osztán felkondorodott a vége, annyira hogy meglehető-
s volt. Én ugyan, mint ide alább meg lesz írva, fogadásért hagyat-
tam volt meg. Viseltem, úgy látom; ha még élek, elkopik.
Derekam vékony, csukahasu, kezem lábam száraz, mint a
szarvasnak, mondani csak bőr, csont; nagy temérdek vastag
erek, ínából állott a testem, mégis az orczám, nyakam, tor-
kom, czombjaim, tomporáim szép husosok, teljesek voltak,
úgy hogy az nem testesség és nem kövérség, ösztövérségnek
vagy szikkadt szárazságnak nem mondathatott, hanem Istentől
áldásul adatott könnyűségnek tartottam; ahoz képest jó
gyalog voltam (nem kérkedem vele), de jó könnyű és kemény
s merő dereku, meglehető szép voltam. – Erőm is azért ter-
metemhez nagyobb volt, mint sem ember külső s első tekintet-
tel gondolta volna, kivált a karjaimban. Irhatnám próbáit,
de hijábanvalósággal kérkedni s papirosat rontani vagy is töl-
teni nem akarok. Talám ez is sok.

A mint a philosophusok az emberben levő négy tempera-
mentumokról is szoktak szólani, én voltam melancholico-
sanguinicus, a mint minden embereken, úgy én bennem is
kétségkívül a phlegma és cholera is megvolt, de praedominált
emez kettő, és talán egyenlő mértékben. Mert ha ki magam-

viselését kiváltképen in sacris et in negotiorum tractatione, és részegségi, kártya, táncz, s hasonló szokott multságoktól való magam elvonásában megnézte, merő melancholiának, képmutató, második Xenocratesnek mondott volna; ellenben mikor tisztességes multságokban asztalomnál és háló-házamban és ágyban látott volna, bizony merő sanguinicusnak mondott volna. Kiveszem rabságomnak és rendkívülvaló szomorúságomnak napjait, a minemű feleségein, gyermekeim és egyéb olyan kedves embereim betegsége s halála; de más-képen soha ebédemet, vacsorámat szomoruan nem ettem, még mikor sok országos gondolatok, busulások közül mentem is asztalomhoz; az Isten kegyelme (mert bizony nem az én erőmnek, politica simulatio, dissimulatiókhoz szoktatott erőszaknak tulajdonítom), úgy oda béhagyatta velem, hogy vigan ettem kenyeremet; noha én musikást nem tartottam, a tisztességes fabula, historia nem fogyott ki a számból, sőt talám trágárság és bolondság, scurrilitásig is excedáltam benne néha. A hálózámról irni nem illik, s nem szükség; bizonyosság tizenhét gyermek, melynek öte első feleségemtől lett ifjúságomban, 17½ esztendő alatt, tizenketteje a másodiktól, 16 esztendő alatt; ha az első feleségein olyan egészséges és tenyésző lett volna, mint a második, és ha az elsőtől a fogarasi rabság esztendeig, a másodiktól a mostani rabság már négy esztendeig el nem választott volna, talám kalongya számig szaporodtunk volna. Rabságom első napján is egy gyermeket veszte el a feleségem szent György pohara miatt. A Vénus énnálam nem bolond, buja és gyakor, hanem mértékletes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt, mely az által az Istentől adatott mértékletesség és erő által mai vénségemben is nem sokat fogyatkozott. A szeretet pedig és szerelem mindenik feleségemhez mélyen volt; megmutatja az: soha egyiket is, nem hogy megvertem volna, de meg sem csaptam, sőt szemben meg nem szidtam, talám csak magamban; az első kétszer, ezt egyszer ha megmorgottam, de soha békéltető csóknál egyéb miköztünk nem kellett, harag, izetlenség, gyanúság, féltés soha sem volt, noha, kivált ezt a másodikat sokan kísértették; bizony, az idővel a mi szerelmünknek buzgósága egymáshoz, nem hogy meghült volna, de nem is változott, nem apadott semmit is. Mondhatja a feleségem annak, ha akarja, asszonybarátnak, olyan egy jelét, a mely nem rú, nem szemtelen dolog ugyan, de csudálatos, és majd természet és rendkívül való és talám elhihetetlen. Vétek leszen, ha az én holtom

után a feleségem meg nem mondja a tisztességes, egymást buzgón szerető házásoknak javára. Efes. 5:28. Elhiszem, ha egy asszonynak megmondja, világ titka leszen; én az én részemről nem bánom mint tisztességes szerelem jelét, Tit. 1:15.

Szokták az ilyen életek leírásában illetni az emberi indulatokat is, *passiones animae*; vigasság, szomorúság, szerelemről, mennyire volt benne részem, már ide feljebb eleget szóltam. A félelemről maga az életem leírása fog szólani. Én vitéz ember nem voltam, de a bátorság és félelem nemcsak a táborban találja mezejét. Én hirtelen fellobbanó haragu embernek tartattam, mert kivált ha velem kötődtek, feleseltek és valami bolondságot állítottak s vitattak velem, vagy láttam, hogy valami gonoszra igyekeznek, jót, törvényt, igazságot elfordítani akarnak, megindultam, vagy a mi nekem jó, igaz és helyesnek látszott, buzgóvan és talám néha felettébb urgeáltam, *mordicus* oltalmaztam, úgy hogy *pertinax* és magamnak egyedül tetsző, s másoknak és mások munkáinak kevély, megvető nevet nyertem vele; és sokszor evvel a meleg zelussal a dolognak, magamnak pedig világi dolgaimra nézve mindenkor sokat ártottam. De e nem a harag sem az indulatból származott, hanem *ex rei perceptione et iudicio*, melyben is a ratióknak, mihelyt megmutattatt, engedtem s hajlottam; a dolgot magam *conceptus*áért, kevélységből, vel *ex pruritu contradicendi*, – a mint ok nélkül, igen méltatlan azzal vádoltak, szörszálhasogató, igen *capriciosus*, quinta rota-kereső *perpetuus contradictor* etc. nevet adtak, – sohasem vitattam, hanem *ex dictamine conscientiae*, mely míg nem *convincálódott* más informatiója által, *opinióm* mellől el nem állottam. In *publicis* et *seriis* soha a szám mást nem mondott, hanem azt amit a szívem jónak ítelt és gondolt. Ezt az Isten jól tudja és az életem megmutatja. Mert az egy Bethlen Gergelylyel, Apor Istvánnal való dolgomat kivévn, és ha kikkel törvényesen perlettem, én velem Teleki, gubernátor s Rabutin etc. soha sem az én *privatumomért*, hanem *publicum*, *religio*, vagy másoknak dolgának, tisztem s keresztényi kötelességem szerint való forgatásáért veszekedtek, gyűlölköztek.

Haragos indulatomról

A mi pedig ugyancsak a haragot nézi, megvallom, kivált a szolgálaim, cselédim és jobbágyim között hirtelen haragu voltam, szitkozódásra, és ha pácza volt a kezemben, hamar verekedésre

is fakadtam; kivált vadászatban, mikor magam is agárral állottam, ha valaki a vadnak rosszul bocsátott, összeszidtam, egyszer az öcsémet, szegény Bethlen Pált is. Mikor valami kárt tettek biráim, tisztartó, jobbágy, béres, vagy mi afféle, bizony sokat morgottam, szitkozódtam, fenyegetődztem, hirtelen első indulatomban talám úgy megszidtam volna az embert, ha lehetett volna, hogy mindjárt szörnyü halált holt volna. Nagy bosszúságomra volt néha: valamely öreg legény szolgálomnak parancsoltam, hogy afféle vétkest megcsapasson, mellette szólott, vagy csak ímmel ámmal követte, nagyobb kárt tett annak is vele, mert engemet felboszontván, néha többet adattam osztán az olyan vétkesnek; ha mindjárt vitette volna, és ő is mintegy haragudni látatott volna, jobb lett volna neki is, nekem is, s a vétkesnek. Melyre osztán magam meg is tanítottam őket, hogy csak vitessék el; és sokszor egy parányi idő mulva megizentem, hogy ne, vagy gyengébben bántsák. Mert nekem minden haragom egynéhány szempillantásban és morgásban állott; igen hamar elmúlt, és sokszor inkább haragudtam azért, hogy megharagudtam volt, mintsem magáért a dologért, a haragnak okáért vagy materiájáért; vagy magamra haragudtam, hogy miért bolondultam volt úgy meg; ha pedig más haragított meg, kivált ha osztán megtapasztaltam a méltatlanságot vagy hazugságot, bizony elvette jutalmát rendihez és a dologhoz proportionaliter akárki. Azért is énelőttem nem igen mertek alattomban vádaskodni egymásra, hanem ha ugyan méltó dologban vagy egymástól való kár vagy bosszútétel miatt való panaszban, mert azt meghallgattam és orvosoltam.

Látván azért én az hirtelen való indulatnak rajtam való uralkodását, és tudván Jak. 1:20, hogy az ember haragja az Isten igazságát nem cselekszi, mindenképen igyekeztem orvosolni és ellene állani, mind Isten előtt való imádságom által, segidekkel s observatiókkal; Seneca de ira, és Plato, Cato és más stoicus philosophusok szép példáit gyakran forgattam és tanultam, embereimnek meghagytam, hogy dolgokat velem ne vitassák mód nélkül, egymásra ne vádaskodjanak, ne haragítsanak, káraitat bizvást mondják meg ugyan de okosan, vagy feleségem, predikátor vagy olyan öreg szolgálom által, a kire méltán ne haraghasam az megmondott kárért; ha ki látja maga ellen való megindulásomat, hallgasson vagy ugyan menjen el előlem, vonja el magát; ha elfut, elbúvik s úgy szegődik is vissza, nem bánom sőt magam akarom. Megmondottam az

inasimnak is, ha ki veszi eszében, hogy reá igen megindultam, pálczát nézek vagy keresek, menjen ki, szaladjon ki az ajtón. Illyés nevű szász jobbágy tisztartómnak egyszer magam mondtam sok morgásom után: Eredj ki Márton atyámfia, mert félek megverlek majd. Ő is megfogadta, kimene. Mikor valamelyik házamhoz mentem, tisztartóm előmben kijött, feltettem, hogy káiraíróról vagy semmit sem tudakozom, vagy akármi legyen is, meg nem indulok rajta, sokszor a pálczát szántsándékkal nem vittem ki kezemben a házból, hogy ne verekedhessem, noha én ördögadta s lelküvel nem szitkozódtam, talán életemben sem mondtam kétszer, teremtettét pedig soha egyszer sem, de a lélek-et és az Isten úgy segélj-t gyakran. Egyszer egy sustákat veték birságul magamra érette, meg is adám a koldusoknak, úgy tetszik el is szoktam vala róla; de osztán elhagyám, részszerint azért, hogy nem okádhaván ki a mérget a szitok által, rútabbul s tovább dúltam-fúltam, az emberrel is szitok nélkül rutabbul s keményebben bántam. Egyszer egy theologusnak és tudós professoroknak is proponáltam; szegény Komáromi István nagy tudós theologus azt állította: Jobb hogy szitkozódás nélkül veressem az embert: de a többi ellenkezőt állított. En ugyan mindkét felől azon megegyeztem, hogy jobb volna mind szitkozódás, verekedés nélkül, sőt az harag nélkül is ellenni; és olyan fogadásról gondolkoztam, hogy az harag ellen tegyek fogadást és birságot, mert hiszem ha harag nem leszen, szitok, verekedés sem leszen; de minthogy az haragnak szolgálivá tett minket mind az én s mind felebarátomnak büne, mely is a természetnek betegsége és a mi hatalmunkban nincsen: olyan teljesíthetetlen haszontalan fogadást nem tettem, hanem mind haragnak, verésnek, szitoknak a feljebb említett cautiókon kívül legjobb orvosságának találtam az Istentől imádság által nyerendő penitenciát és az időnyerést: míg a megharagudt s kigyúlt szívnek lángját, kormát, hamvát a szájnak kéménye kiokádja, kihányja; még az házat is hamarébb kigyujtja a megfojtatott, mintsem a szabadon kiégő kémény; a kihányt emésztett sár nem árt úgy, mint a megrekedett; száz dörgésnél nehezebb egy menkő, ezernél is; szitok nélkül levő, halovány, hallgató, mosolygó haragu embertől Isten oltalmazzon minden keresztény felebarátomat, engemet is, és az én gyermekem attól őrizkedjék leginkább; volt nekem affélékkel vitám. Nem tanitok én ugyan ezzel senkit is szitkozódni és esküdni; csak akarom a két elkerülhetetlen gonosz között a kissebbiket megmutatni.

Én pedig az én Istenem kegyelméből dicsekedem és adok hálát érte, hogy az én haragomnak soha rossz, veszedelmes munkái nem lettenek, az soha sokáig nem tartott senki ellen, megbékélhetetlen nem volt, gyűlölség, irigység, conjuratio más veszedelmére, keresésére nem volt bosszuállásra akár micsoda nagy, közép és alsó rend aránt is. Magam dolgáért haragból, nem hogy idegen, nemes vagy szabad embert, de még csak jobbágyot is másnak meg nem verettem, az egy Érsek György, Bethlen Farkas jobbágyán kívül, nagy, engem becstelenítő morgásáért; azt is osztán, mikor meg sem gondolta volna, megajándékoztam s megköszönte. Magam jobbágyit is én mód nélkül nem verettem, kalafa, sok száz pálcza az én házamban igen ritkán hallatott, felette nagy és majd halálos vétkekért, igen sok és felette ritkán volt, ha huszonnégy lapátig, vagy száz pálczáig ment a büntetés. Egy András nevű kolcsárom tött a boromban, a legjovában ősz felé, szűk bor idején legalább 250 forint kárt, házas ember levén a k... ákkal itta meg, s osztán a jeges pincze bűdös rothadt szalmás vízzel töltötte meg; minden emberek és maga itéleti szerint is halált érdemlett: két vagy három hólnapi rabság, három száz pálczával menekedett. Egy kis István nevű jobbágy tisztartóm ölte meg gondviseletlensége, részegeskedése, paráználkodása miatt legalább 600 forint áru ménesemet, egyéb kárt is iszonyu sokat tett egynéhány száz forintig: egy pálczázás és egy 50 forintos lóval fizetett. Ez kettőn kívül soha jobbágyból álló tisztartómat sem verettem sem tömlöcöztettem, számadásban is nem vesztegettem, egy vagy kettő fizetett egyszer 100 forintért 50-t, azt is azután megbántam, hogy vissza nem adtam neki. Havasalföldiben a magam pásztorim adták, vesztegették el ezer forintig való ménes, juh és egyéb marhámát: a megített akasztófa egynéhány pálczává, szitkozódásommá vált csak. Nemesember tisztartómat csak egyet, István deák nevűt fogattam meg Zabolán tett rettenetes sok kár és istentelenségeért, de ez másképen kedvem ellen menekedett meg, egyéb aránt akasztófát érdemlett volna. Feltóti Mártonnak együgyűsége és Fogarasban velem csak kevés ideig való szenvedéseért 245 forintot, Boër Mihálynak, másként istentelen gonosz embernek 500 forintot, Tordai István deáknak, Istent s a gyermekit tekintvén, 500 forintot elengedtem. Mások is mennyi kárt tettek nekem, de kit elhallgattam, kit, csak tudta kérni, elengedtem, soha senkit jobbágygyá nem tettem; jobbágyom marháját, hanemha adósságért, erővel el nem vettem; ha megholt,

marhájával, pénzével sohasem osztottam, soha senkit sokáig, csak két három holnapig sem tömlöczöttem, az egy Udvar Gyurkán kívül, hogy senki kezes érette nem akart lenni, azt is esztendő mulva osztán hitin elbocsátottam. Nem hogy egyebet, de a kocsisomat, lovászomat, peczéremet, ha ok nélkül találtam bántani, megkövettem, s borral, pénzzel vele megbékélttem, egyszer egy kocsisomnak három forintot adtam, úgy noha sebet sem ejtettem volt rajta, úgy tetszik. Soha nemes ember, inasi renden feljülvaló szolgálmat, a ki conventiós volt, sem nem verettem, sem nem tömlöczöttem az én magam dolgomért, kettőt Isten ellen való rettenetes halálos vétkiért, egyik megholt oda haza, a másik talán él még, és köszönje életét annak, hogy csak egy bizonyosság volt ellene. Magam sem vertem én a conventiós inasimon feljülvaló szolgálát, tudtomra, soha kettőnél többet, el sem üztem esztendeje előtt egynél többet; úgy tudom, azt is, ha a büszkeség csak két vagy három óráig hagyta volna mulatozni, nem üztem volna el; hanem mást ugyan méltán, az én magam asztalomról egy 60 vagy 70 forintos zsacsκό-pénznek majd szemlátomást való ellopásáért, kit is szántam, hogy jó jószágos gazdag nemes ember gyermeke volt, de nem mertem tovább tartani. Hogy pedig a nagy rendekről szóljak, én az engemet méltatlan nyomorgató üldöző Apaffi, Teleki, Bethlen Gergely és Székely László maradékin nem hogy bosszút üztem volna, inkább nagyjóakarójok voltam, mint ez ide alább világos leszen, akármit vádoltak legyen is engemet ellenkezővel, mert az Isten tudja, hogy én ide hazugságot nem írok.

Inclinatioim vagy hajlandóságaimról

Noha Isten szavai: hogy az ember szive gondolatja vagy találmánya az ő gyermekségétől fogva gonosz, 1. Móz. 8 : 21., és hogy a testgyakorlás kevésre hasznos, 1. Tim. 4 : 8., és hogy valami e világban vagyon, testnek kívánsága, szemeknek bujasága és életnek kevésysége, 1. Ján. 2. 16., Salamon pedig egy summában mindenről azt mondja: hijábanvalóságoknak hijábanvalósága, Préd. 1 : 2., még is az illetén éltek leírásához szükséges az ember természeti, hajlandósági, testi gyakorlási, mulatsági, diaetája és egyéb afféle dolgainak leírása is, mert a mint mondják: quod natura tullit, nemo negare potest; a magyarok is: idején meglátszik a melyik tejből turó leszen. Látjuk a viznek folyását, soha emberi erő vissza nem fordítja,

így a természeti hajlandóságot is; noha ugyan a nevelés, tanítás, oktatás és szoktatás sokat igazít rajta az elme iránt, és a testi nyavalyánk iránt a doktorok cúrája s kivált a diæta: de egészen elfordítani egyedül csak a teremtő, mindenható munkája. Szólok magamban először a testiekről, és azután úgy megyek a lelki- vagy elmebeliekre, így hozván azt maga a dolog és az emberi természet is rendszerint.

Bölcső- és igen kicsinykori inclinatioimról nincs mit írnom, bolondság is volna. Hallottam az anyámtól, hogy rettenetes síró voltam, annyira hogy életemről is kételkedtek miattam, – hihető, has- vagy egyéb valami tagom fájdalmától lehetett, mert elmétől vagy szomorúságtól a mint olyan még ratio ususa nélkül való ætasban az nem származhatott. De akármitől volt, a bizonyos, hogy én midőn felnevekedtem, sem a has- vagy gyomorfájásra, sem másképen akármilyen, még nagy szomorúsággért való sírásra is hajlandó nem voltam, sőt mikor ideje, helye, oka volt is, nehezen tudtam elkeseredni és sirni; mikor elkeseredtem is nagy nyomorúság és szomorúságimban, gyakrabban vagy torkommal nyeltem, vagy orromon fújtam ki, vagy mély keserves sohajtásokkal nyegtem el, a mely sírás és könnyhullatásuál sokkal nehezebb volt. Vagy néha elmorgottam, haragudtam, a mely vétkes dolog volt; sokszor bizony, talán pénzen is megvettem volna a sírást, mert az könnyebb lett volna, mint Psammeticus aegyptusi király felől írják, hogy ő maga mondotta.

Nevetség, hijábanvalóság és a játékra mint akármely gyermek és ifju felettébb hajlandó, sőt vásott, és a játékban telhetetlen és fáradhatatlan volt az én gyermekségem és felserdült ifjuságom; de nem vesztegülő, mint a koczka, kártya, szák micsoda, hanem a testnek ingatagságával járó játékban gyönyörködtem, mint a laptá, forgattya, parittyá, teke, kézzel való hajigálás, vitéz játék, versfutás, küzdés, ugrás, melyek miatt néha meg is vertek, nyíllal való lövöldözés és madarázás etc. Mikor osztán nagyobb növén, lóra, puskára, kutyára kaptam, lövöldözés hosszú puskával, pistolylyal, nyargalóadás, futtatás, tőke, árok, üres hordó-ugratás, vadászat, fürjészés, magam kezeimmel való rákászás, halászás etc. voltak igen a multságim; mindazonáltal, mikor osztán nagyobb nőttem tanulásnak jobb idejére, annál is inkább, mikor osztán a gyermekségből kikelvén, eszemnek, házasságomnak és emberségemnek esztendéjére jutottam, az én multságim nem mulattatták el énvelem a szükségesebb és hasznosabb dolgokat, mint a könyvek olvasása, házi gazdaságom, és közönséges tisztetem

s hivatalomban való eljárást. Azért sok napokat, heteket kívánó, házamtól messze való és másokat terhelő vadászatokat sem magam, sem szolgálaim által az erdélyi urak szokások szerint nem követtem, hanem csak magam jószágimban, vagy ahhoz közel, hogy szolgálam, ebeim ételekkel ne terheltessek a szegénység; a mennyire eltávoztatható volt az olyan mások terhelése, az egy szénán, tűzön kívül, házasságom után nem sokat adott a más ember jobbágya az én vadászimnak; nem is adtam én el, tudtomra, soha rókabőrt, mint sokan, hanem vettem inkább. Alkalmas puskás voltam ifjantan is, minthogy abban az időben a srét és puska igen ritka volt Erdélyben, mind egyes golyobissal lövöldöztünk; majd harmincznégy vagy még több esztendős koromban kezdetem srétes puskával állani az erdőben, és egy stucz vagy tersenyi puskám is volt mellette gyakrabban, nem is igen hibáztam 60 esztendős koromig, noha csak kárról lövöldöztem.

Az építésre nagy hajlandóságom, melyet öregbített az, hogy az architecturát mind civilist mind militarist tanultam volt az akademiákban; és hogy a sok szép házakat láttam a keresztény országokban, és hogy nekem, mint nagyobb fiúnak mindennütt a puszták jutottak, és így ha nem gyönyörködtem volna is benne, és semmi architecturában nem kaptam volna is, kénytelen lettem volna az építéssel; de az énnekem káros volt. Sokképen bujálkodtam benne, kevélykedtem vele, erőm felett igyekeztem s megszégyenitettem magamat vele; nagy bajom, sok gond és bosszuságom volt, jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen igen szűk volt; magam sem tudtam épen úgy hozzá, a mint kellett volna, kivált in praxi; ha mit magam tudtam volna is, nem volt kivel végben vitetnem, kivált elein más országból mesterembert hozatni atyám nem akart, pedig közköltéssel tartoztak volna a szentmiklósi házat megcsináltatni, de erdélyi módra mindent csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel, pénz nélkül akart szegény végbenvitetni, és úgy estek nagy hibák a szentmiklósi házban, kiváltképen hogy a fundamentom felvetésében ott nem lehettem, hanem csak az elsőt tétettem be s el kellett mennem a feleségem hozására, és másképen jó serény praefectusa, de abban tudatlan ember teljességgel, olyan emberekkel is rakatta, a kiknek soha addig csákány s kalán sem volt a kezekben, melyen csak elijedék, mikor a menyecskével haza érkeztem három hét mulva. El nem hányathattam, mert a víz felől való két bástya, és a dél és napnyugot felől való közfalak, s még a

napkelet felől valónak is egy része ki volt rakva a földből, s úgy kellett hagynom; de csak jó mesterember legyen, könnyű megorvosolni, mert az csak attól esett, hogy ott sok buzaverem volt, és a kőnek, mésznek kínillésiért a praefectus a fundamentumot nem engedte aláásni, hanem azokat a buzavermeket pogonok alá vétette (Erdbogennek hívják németül), egy jámbor jó vén német Tobiás nevű kőmives tanácsából, a ki még Bethlen Gábor idejében jött volt el fogott muskatélyos számban, Erdélyben, és már megyesi civis, jó magabíró ember volt, erre biztam volt az igazgatást, az jó tanácsot adott volt, de a pogonhoz téglájok nem volt, hanem lapos, igen jó erős kövekkel pogonozták, melyet még jó derék kőmives is igen nehezen síféréshet úgy ki, a mint kellene, azok pedig semmirekellők voltak. Már azok a pogonok fogtak megpatanni vagy sülyedni, csak azok alá kell erős jó lábakat lopni egymás után, de nemcsak afféle külső támasztó forma kőlábat, mert az haszontalan dolog, olyat csináltattam én az ebédlő házamnak a folyosóra nyíló ablakánál, de látom kevés haszna, – hanem mind a pinczéből, mivel a gabonás házból alája kell ásni egy jó tágas lyukat igen jó mélyen, és úgy kell a lábakat egyenesen a pogonok alá csinálni, minél erősebben lehet, úgy hogy az olyan lábnak az alja még szélesebb legyen a kőfálnál, és mindkét felől ugyan scárpázódjék alája annyira, mint a mostani kőfal vastagsága oda bé a földben, hogy a láb teteje a fal két külső színével szint tartson; jó erős kő, és jó erős megégett téglá, és jó kőmives kell hozzá, azt a dolog is megtanítja, mihelyt egy lyukat megásnak és megcsinálnak: mert egyszersmind sok lyukat ásni nem jó, úgy vitettem én új lábakat és kőfalt a folyosó külső fala alá, még sem lett a boltozásának hibája. Ha ez az háborúság ne legyen Molnár Istvánnal, én azt megcsinálom vala jól. Ezt tanuságért megírni szükségesnek itéltem a maradéknak, és adom tanácsul: ha mire csakugyan nagy szükségek nem leszen, csak multságért, kevélységből ne építsenek; mert noha én az én építésimet úgy igazgattam, hogy a jószágom el ne romoljék, de mégis majorkodásomnak és erszényemnek nagy kárával volt. Ugy látom, nem is Erdélybe való a szép épület: vagy kárba megyen szeme láttára az embernek, vagy veszekeedés a gyermekeinknek, vagy mind a kettő, vanitas vanitatum.

Hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre, bort őszszel mindenkor sokat igyekeztem szerzeni, ha láttam, hogy a magam majorság- és dézma-, egy szóval, hogy a jövedelemborom nem elégséges minden szükségre és korcsomára, ebben soha nem is

vesztettem; buzát is sokszor, mikor olcsó volt, sokat beszedtem, egyszerűen többször ebben sem vesztettem, sőt ez háromból nyertem majd minden értékemet, mert csak a jószágom jövedelme soha azt a sok költséget végbe nem vitte volna, a melyet énnekem kellett tennie m; ökörrrel, berbécscsel is néha, de ebben néha szerencsétlen voltam. A feleségim méz-, méhserviaszszal próbálták, mint hogy azon kívül is az én méhem, égett bor, és a juhok, tehenek jövedelme az ő zsebben való pénzek lett volna, de nem nyertek a gond és reménység szerint. Gonosz-akaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak az leánya volt; kiknek azt feleltem: inkább akarok kereskedni, mintsem húzni-vonni, ajándékot venni, mint ők, – a mint hogy nem is vettem – harminczadokat, arany-, kénesső- és egyéb affélet arendálni, publicanus lenni, uramot, hazámat akképen megcsalni; noha kezemen volt volna talám nekem is a kolcs sokszor. Tiltom is a gyermekeimtől, soha publicán, soha számadó szolga ne legyen a mennyire lehet; ne igyekezzék kereskedni, derekasan ne is űzze, kivéven a bort és buzát az időhöz képest, kivált ha látja azt, hogy az egér a mezőn szaporodni kezd, hirtelen s rendkívül, bizvást gyűjtsön jövendőre mindenféle gabonát: nem vesz benne.

A virtusok között legnagyobb inclinációm volt az én nemzetségem, hazám, vallásom közönséges javainak rendem, hivatalom, sphaeram felett való munkálódása, mely volt bányája az én projectumimnak, és noha ennek a gyökere jó Istenemhez, hazámhoz való szeretet és zelus, de tanuljon az én gyermekem, minden jámbor, énrajtam, s gyakran eszébe jusson Préd. 7 : 16. Amos 5 : 13. Vitézi, hadi állapotra is vágyódtam ifjantan, mint ide alább meglátszik jobban; a tudományok dolgában kivált a theologicum, mathesis és historicum studiumra, és az olvasásra nagy inclinációm volt; az egész bibliát ifjantan minden esztendőben egyszer átolvastam ab anno 1661 usque ad annum 1684, azaz: huszanháromszor rendesen, kezdetitől fogva végig, és azt mindenkor születésem napján 1-a septembris kezdettem, akkorra el is végeztem hiba nélkül, sem ut, sem vadászat, sem tábor azt el nem bontotta, hanem osztán a német időbeli sok deputatio, commissariusság, tanács és egyéb szörnyű gond és elvonattatások; de azután is együtt másutt való forgatása és olvasása felette kedves volt, rabságomban pedig egyetlen egy kenyere volt a lelkemnek, azzal élek maig; azt is adom tanuságul a gyermekemnek, hogy minden könyvek felett olvassa, szeresse a bibliát, szintén úgy mint én. És azt

tanulja meg mind ő s mind más akárki: hogy a szent írás nem olyan mint más könyvek, melyet ha mikor az ember elolvas először, mint ujság kedves, mulatságos, de azután minél többször az ember elolvassa őket, annál inkább megúnja. Ellenkezőképen vagyon a biblia. Első olvasás, bizony úgy tetszik, sovány; de minél többször olvasod, annál izesebb; csak hogy olvasd imádsággal, a hol nem érted, magyaráztasd meg tudós emberrel, és a paralellus locusokat keresd rá; megládd, bizony igaz, Zsolt. 19 : 8. 11.

Diaetám, egészségem, betegségem és az ahhoz tartozókról

Minekelőtte ehhez fognék, vagy két szóval hadd szóljak az embereknek eziránt való nagy tévelygésekről, bolondságokról, minél rövidebben lehet. Az igazság-szájó Krisztus urunk azt mondja Luk. 12 : 15. : Senkinek sem áll abban az élete, a mivel bővelkedik, vagy a mi felette való. Egy lilium köntösit feljebb becsüli Salamon királynak minden pompájánál, noha ahhoz hasonló e világon nem volt, nem is leszen, Matt. 6 : 29. 1. Kir. 4. és 10. Sz. Pál írja Timotheusnak, 1. Tim. 6 : 8., hogy neki csak étel, ital, ruházat kell, s az elég. Amaz pogány nagy stoicus philosopho-theologus Seneca azt írja: si ad naturam vixeris, nunquam pauper, si ad opinionem, nunquam eris dives. Az ember testi élete az okatlan állatéval mindegy; mert én nem szólok most itt azokról, a melyeket a testi életnek hogy már boldogítására, de bizony, ha jól megnézzük, inkább boldogtalánítására, a világban behozott büntül megbolondult lélek követ, melyet le is ír szent János, 1. Ján. 2. Azokat én most félreteszem, szólok csak a testi életről. Ez az ember és minden okatlan állatokban nem egyéb, hanem étel, ital, szállás, lakóhely, köntös, álom, és fajzás, Venus, és ezeknek minél könnyebben s bővebben való megszerzésére, és azokkal minél nyugodalmasabb és alkalmasabban való élésre való vágyódás, és ha kaphatja, avval való szükséges és gyönyörűségés élés, az Istentől neki adatott céljáig vagy haláláig. Ez a tisztelete; csak a mi a sas, ráró, sólyom fészke a kősziklában s nagy fákön, az a czinege vagy ökörzem fészke a mustár vagy egyéb kórón, csak fészek mindenik, csak lakik s tojik benne. Az oroszlyán barlangja s az egér lyuka mindegy, lakik, nyugszik, fajzik benne mindenik, kiki a magájében; a király palotája, aranyos ágya csak annyi, mint a disznó-pásztor hurubája, szalmaágya; nem nyugszik, nem fázik feleségével és gyermekivel amaz jobban oda fel, mint ez itt alatt, sőt sokszor még rosszabból; nem esik a király-

nek jobbizün a zsemlye, tokaji bor, tengerekből és egyéb hegyek, erdők, levegőégből százok, vagy ezer embereknek munkájával szerzett hal, vadmadár, hizlalt marhákból nagy mesterséggel, talám százféle csemegéből öszvecsinált pastétom vagy alaputréta, mint emennek a málé s a szilva vagy kökény czibre s a forrásvíz; sőt ennek erős egészségesen megfejéredik a szakála, amaz a nagy konyha s patika mellett idő előtt elhervad, elfonyad, élve hal. A napfény úgy világol a pokulárnak [pásztornak] mint a királynak; a setétben mindenik egyaránt vak. A száz ezerből álló virágos kert nem szebb, sem szagosabb a király szemének, orrának, mint a mező a kaszásnak. A fülemile nem mond szebb nótát a királynak mint a pásztornak; egy pokulár-furulya, mellette egy szép leány dúdoló énekét nem haladja meg a király kápolnájának s minden kótás muzsikásinak chorusa. Hideg, meleg, hó, eső, széltől, egy rossz szunyogtól, balhától nem szenved-e mindenik? A királyi kisasszony orrán, száján s egyebütt való emésztése nem pézsmásabb a cigány leányénál. A király a selyembogár ganéjával, tengeri csiga vérével, nuszt szőrivel, juh gyapjával kevélykedik: mit gondolsz, ha azoknak esze volna, mit mondanának hozzá? egy madár, egy róka, egy egér köntöse szebb, jobb annál, csak vizsgálj meg jól. A királyi menyasszonynak minden ficzemája egy páva farkának, nyakának, bokrétájának árnyéka sem lehet.... Végezetre a halál egyarányu s egymástól meg nem különböztethető port csinál minden testből; ha soha egyébkor nem is, de bizony a halál és születésben a király és koldus fia egy testvérek s azon-egy titullussal élnek.

Az elmém igen elragadta a pennámat, de nem egészen haszontalanúl, a mint majd meg fog látszani; mert ez testi élet, egészség, betegség, jó vagy rossz kedv, nyugodalom, nyughatatlanság s több aféle nagyobb részint a diaetától származik, néha a bűn annak gyökere. És mivelhogy a legrendesebb diaeta mellett is ugyancsak meg kell halni mindennek, sőt néha mértékletlen emberek sokat, és a mértékletesek keveset szoktak élni, azért az emberek a diaetával vagy semmit sem gondolnak, vagy az ellen in excessu et defectu vétkeznek; mely is nem csuda, és embernek oly szoros diaetát praescribálni is és azt követni igyekezni is bolondság, mint ember erején s dispositióján kívül való és lehetetlen dolgot. Mert a diaetának nagy, sőt mondani, semmi része sincs az ember hatalmában, és a világ mint mindenben, úgy ebben is csak csalni és csalatni szeret. Mert dato, a medicina olyan infallibis ars volna mint a mathe-

matica, melytől olyan messze vagyon mint az ég a földtől; és dato, olyan perfectus medicus volna valaki, az mely perfectus mathematicusnak írják Archimedest, a ki azt mondotta: da locum extra terram, ubi figam pedem: movebo terram; noha ez is avval a mondással játszott, mint lehetetlen dologgal, conditióval; de posita et artis et artificis perfectione, azt mind haszontalanná tenné ez a kettő: 1) Az emberek között, talám az egész világot felmustrálnád is, nem találnál kettőt egyábrázatot egészen; de ámbár az történt legyen is, mint írják, hogy volt egy pár inasa Antonius triumvirnek, egyezett-e egészen termetek, minden külső belső részek, tagok, szólások, hallás, izlés és egyéb érzékenységek, testi temperamentumok, indulatok, természetek? nem szolván semmit azokról, a melyek az elme vagy lélektől származni szoktanak. Már ebben a kimondhatatlan különbségében a subjectumoknak, hogyhogy tudná a medicus a praescriptiót kihez-kihez jól alkalmaztatni, még ha tudná is a subjectumnak minden in hoc casu tudásra szükséges qualitását? A mi pedig mindezeket meghaladja, ez, hogy nem tudja; mert ki ismer s tud engemet az én testemben, úgy a mint vagyok, hanem ha post longam experientiam, azaz: sok temetés, sok nyegés után. 2) Miből áll a diaeta? Abból a mivel élünk, ugymint: aër, étel, ital, nyugvás, mozgás, emésztés etc. Ez egyik sincsen még a királyok hatalmában is, hogy mindenkor olyan aërt szíjjon, a minemüt akar vagy praescribáltak, hiszen az aër örökké foly egy helyből, egy testből a másban; hogy mindenkor olyant, annyit, akkor és olyan jól egyék, igyék, nyugodjék, testét ingassa, emészsen (mely alatt értetik a Venus is) a micsodás, a mennyi, mikor és a mint kívántatnék, Salamon, a ki mindent elpróbált, sem vitte volna végbe; félre tévén azért az ens rationis tárházában ezen diaetát, a mi lehető, és az életnek ha nem nyújtására, mert az Isten annak határt vetett, melyet soha senki sem meg nem előz, sem által nem hág soha is, de bizony egészségesebben való folytatására szükséges és hasznos; szoljunk azokról. Magok az orvosok szép compendiumban vették azt. Ab adjuvantibus et nocentibus sunt indicationes petendae. Mi használ, mi árt néked, te tudod, nem a doktor. Jelesül járt volt egy romai ur Tiberius császárral. Mikor ebédre marasztá a császár, emez azzal menti magát, hogy neki elébb a doktorhoz kell menni tudakozni, hogy mit egyék, mit igyék. A császár kérdi: hány esztendő? imez felel, hogy ötven; mond a császár: be bolond ember vagy, ha ötven esztendeig mind ettél ittál, még sem tudod

megtanulni, mit egyél mit igyál, légy medicus magad magadnak, ha eszed vagyon, az lehetsz. Legyenek doktorid az oktalan állatok; azon kívül is azt mondják, hogy a kristélyt a gólyától, az érvágást a lovaktól tanulták az emberek; kérdezd meg hát az oktalan állatokat, hogy mért ők olyan egészségesek, noha halandók, és az embernél majd mind rövidebb életük, kivévén a hollót, sast, varjat, és a szarvast s az elefántot, ha igaz a mit felőlök irnak; nézzük el kivált azokat az állatokat, a melyek szabadságban élnek, az ember igáját, praebendáját sem tudják, vagy soha vagy igen ritkán betegek, egészségesen élnek a mit élnek, ha betegszik, maga tudja orvosságát; a kutyát ki tanította a perjefüre? az Isten a természet által. Azt hiszed-e, vélem egyarányu bünös, bolond, boldogtalan ember, hogy az Isten a te egészségedre, életedre szintén ugy és még ezerszer inkább gondot nem viselt volna? és orvosságot is nem rendelt volna? a természet doktora, mint oktalan állatokra, egy verébre? a mint azt maga mondja Matt. 10 : 29. 30. De te nem akarsz véle élni; oh ha ugy praktizálnád, a mely könnyen, poronyán mondd: natura paucis contenta. Azt mondják a francziák: ha a férfiak többet nem innának és az asszonyok többet nem ennének soha kelletinél, a doktorok, patikáriusok sokszor ennének innának kevesebbet a kelletinél; azért egész patika, diaeta, doktor, borbély, patikarius Isten után egyedül a mértékletes természet szerint való élet. Optima diaeta: semper cum famis reliquiis abire a mensa. Ezeket én nem azért írom, mintha én azokat egészen elkövethető dolognak tartanám; annál is inkább, mintha én azt olyan jól követtem volna, mert attól én felette igen messze vagyok a magyar példabeszéd szerint, mint Makó Jerusálemtől, hanem hogy megtudja az én gyermekem és akárki ezt olvassa, hogy én az én Istenemnek testi ajándéki között felette nagyra tartom a mértékletes életet, és az által mai napig tartó jó egészséget és nyers vénséget, kiváltképen ebben a tobzódó nemzetben és legközelebb ebben az életet borral megrövidítő Bethlen familiában, kiből régen meddig éltek, nem tudom, de másfél száz esztendő alatt ezt az időt, 67 esztendőt, kivált oly erő, és egészséggel nem érte mint én, egy is. Emlékezet és, ha használna, tanúság okáért leirom. Az én atyám a 64. esztendőt ugyan egynéhány holnappal meghaladta, de a 60. esztendőn felül való élete bizony egy hosszú halál volt, irtóztató hosszú vizkorság, süly, lábainak éktelen dagadása, sebessége, fulladás, csuklás: negyedfél esztendeig nem járhatott, le sem feketett, csak ülve kellett alunni,

kinlódni. A nagyatyám 58 esztendőös korában halt meg, és talán többet is élt volna, de az anyámtól hallottam, megégették volt. A szüleatyám Bethlen János örökké ivott (ugy hallottam), emberkorban holt meg. Az öcsém Bethlen Pál 40, Sámuel öcsém 44, a fiam Mihály 30. esztendőben hala meg. Bethlen Mihály 38, annak atyja György, ki egy veder bort sokszor ivott meg egy ebéden, 43, annak atyja, ugyan György, 47, Bethlen Ferencz 38, annak atyja Gergely 56, annak atyja Ferencz 52, Bethlen Farkas a László atyja 40, Bethlen Elek 53 esztendőös korukban haltak meg. A kik érteremre halának meg, én mind intettem a mértékletlenségéről, de nem fogadták, pedig hiszem az Isten a magok rettenetes véres természetjek és tüzes betegségek által is eléggé intette volna, ha fogadták volna. Bár csak ti, ha kik még éltek, tanulátok ezeken és én rajtam, kiváltképen te, édes fiam József.

Gyermekségembeli diaetámról irni haszontalanság, említtem csak, hogy igen kicsiny koromban két czáponu kis szekeren vittek volt Felső-Bunra szegény idvezült Bethlen Ferencz gyermekeihez, és ott engem megrészegitettek, melyet nehezen szenvedtem, sirtam fejem fájdalma miatt, mind azt mondván, hogy a jár a fejembe. Mint akármely gyermek, a gyümölcsöt salátát, retket, káposztát és akármí fűből, gyümölcsből álló ételt igen szerettem, mely ez mai napig is, csak hogy okos mérsékletességgel meg van bennem; nem is tapasztaltam soha ártalmát semmi gyümölcsnek egyébnek, hanem a dinyének, kivált a görögnek, ha sokat ettem benne, és a nyári körtvélynek, baracznak: vérhast indított bennem, de a kevés abból sem ártott semmit is, sőt ez a gyümölcs és fűekkel való éles énnékem felette hasznos volt. Én nem panaszkodtam volna mindazáltal, ugy, hogy lett volna egy kis pecsenye is mellette, mint a Romában tartott tatár, mikor a török követ kérddette, hogy mint vagyons felelte emez: mint a bárány, mert ő csak fűvet eszik; kiváltképen nékem a káposzta nemcsak étel, hanem orvosság is volt; én a nyers káposztát, salátát ettem, de ellenben a nyers ugorkasalátát nem szerettem, a sós káposztás hus maig is minden csemege-specialénál kedvesebb étel előttem. Istennek hála, a gyomrom is jól emészti, majd minden betegségemben a hajdukáposztán kaptam ételre, nagy nátha – hurutban erős hagymást, forró hidegben, orbánczban próbáltam a sós nyerskáposztát pecz-olajjal de eczet nélkül, jól megettem; savanyu vizet vagy csak tiszta forrásvizet, néha megnádmézelve, gyakrabban a nélkül, néha kávét, de bort soha sem jó bőven

ittam reá kivált este; betakaródtam, aluttam s meggyógyultam utána, melyen a doktorok először csudálkoztanak, de azután magok is az én meleg majom, s hév természetemhez képest igen jónak találták; meg doktor Kölöséri Sámuel nádmézzele javallotta a nyers sós káposztát, de én ritkán próbáltam, ugy csak rendszerint praktikáltam, parasztosan követtem mai napig is. Az édes ételt is szerettem ugyan, de a savanyun, eczetesen mindinkább kaptam. Lépesmézet minden akadály nélkül igen sokat ehettem. A kövér, akármiben kedves volt előttem, a husnak az ösztövéért sokszor elutáltam, nem ment le a torkomon a csömör miatt, de a kövére jól lement. A csömör dolgában nagy Isten áldása volt rajtam: még a számban volt a falat, és ha csömörös volt, azon szempillantásban a vakszemem bal felől megnyilallott és fájni kezdett, arról csalhatatlanul megismertem mindjárt a csömört, és azt a falatot kipöktem s mindjárt bort kértem sietve reá, s ha hamar ugy ihattam reá, a csömör és vakszemem fájása elmúlt egyszersmind mindjárást; ha pedig ugyancsak megtaláltam csömörteni, az a bal vakszemem fájása nagy vagy kicsiny volt a csömörhöz képest, a soha meg nem csalt, melyet is én haszontalan dörgöléssel, mivel, nem orvosoltam, hanem csak koplalással, álommal; ha ebéden csömörlöttem, vacsorát nem ettem, ha vacsorán, más nap ebédet mindaddig, valamig vakszemem fájása el nem mult, nem ettem, tudom néha másfél nap is, nem is kívánta olykor a gyomrom is, az appetitus együtt járt azzal a fájdalom-múlással, olyankor osztán ha kaphattam csukát, semling apró halat, csikot, vagy ha hal nem volt, tyúkfiat főzettem káposzta levében tormával; egész patika csak az volt, igen jól voltam utána, a levét kiváltképen kalánnal jó bőven hörpöltem; de soha jobb vakszemem külön, vagy mind a kettő az olyan csömörben nem fájt, hanem mindenkor csak a bal egyedül, a sem igen nagy helyett, hanem mint egy susták, fél vagy egész tallér a csömörhöz képest, a fejem egyebütt nem; ha pedig mikor a más vakszemem is, vagy fejem egészen fájt, tudtam azt bizonyosan, hogy nem csömör, hanem egyéb nyavalya, mint a részegség is, melyet is mint nagy csömört, azon megírt módon orvosoltam, de az igen ritkán esett. Gyermekségből kikelvén, ebéd s vacsorát ettem csak, azt jól s mohón, de nem sokat, mert megéheztem ugyan igen, ebédre kivált, s nehezen vártam, néha szitkozódtam is, hogy az étket hamar el nem hozták, minthogy ezen hamarabb összevesztem volna én az emberrel, mint sem részegen, de hamar megelégedtem; sokszor az első

fogásbeli vastag étkekkel úgy laktam, hogy osztán akár mi szép étket, csemegét csak néztem, vagy erővel ettem benne, néha feleségim kedvéért is, a kik affélével kedveskedtek; meg is hagytam aztán, hogy az afféléket mondják meg, hogy a káposzta vagy tehénhús ne foglalja el helyeket, az egész kvártélyt előttök; néha fél óráig is az asztalra könyökölve csak néztem, kináltam, szóval tartottam a több evőket; sokszor meg is úntam, de asztalt nem bontottam, sem az étket el nem szedtettem előlük. Mikor pedig osztán a gyümölcsöt elhozták, azon én is mások unalmáig is eltöltöttem az időt, mikor feleségim, gyermekeimmel vagy vendégekkel ettem, néha két órát is eltöltöttem asztalomnál, vagy ha ittak, többet is, de rendszeren másfél órát sem vagy kevesebbet az időhöz s alkalmatossághoz képest; vacsorán kevesebbet ettem. Ebédidő tizenegy, vacsora hét óra volt rendszerint; az igen sós vagy sótalan, és az igen fűszerszámos étket nem szerettem, csak mennyire megveszett húst és avas szalonnát, olajt és felette vajast nem ehettem; a sajtot, túrót sem mesterség, sem erővel, noha szüléim is próbálták, én magam is Hollandiában, el nem nyelhettem semmiképen; a túrós étket, ordás, tejszeles lével, domikát szintén úgy, hanem bálmost, botsajtot, jungátát, édes tejet igen szerettem, és mintegy husz esztendőttől fogva a túrós bélest is megehettem. Készebb voltam jól megsült fekete kenyeret, mintsem rozszúl sült és sótalan zsemlyét enni; a mivel magyar élni szokott mind megettem, és noha erős ízlésem volt, de kényes nem voltam, im ezeket oda fel kivéven. – Idegen nemzetek étkéhez is mindjárt hozzá szoktam, a békákon kívül. Egyszer hirem nélkül Bécsben a velencei követ asztalánál kecskebékát is sokat ettem, apró hal képében, és noha ugyan asztalnál a követ ő maga megmondá, gazdálkodtam többel is, mert, martiusban ujság volt; nekem semmi változást nem csinált, mindazáltal a megmondás után többet benne nem ettem azt pedig más szép halakkal, főborokkal, rozsólissal megnyomtatam s jól megemésztettem; és úgy is tetszik, ha akartam volna, megehettem volna azután is, de nem ettem. Osztrigát is ettem keveset és egyébféle tengeri s földi csigákat, vidrát, halhódat is Bolyóban uraknál. Eddig az ételbeli rendtartásom.

Italbéliről

Minthogy Isten énnékem gyermekségemtől fogva jó bort, szőlőket Erdély földihez képest hireseket is adott volt, én legjobb itálnak a bort találtam, Dávid és szent Pál értelmek sze-

rint. Így szólok erről ab anno 1660. novembertől fogva, mert addig magyarmódra ittam én is a bort, látván mástól s magától az atyámtól, praeceptor, paptól, és azok között, az én merő félapostolnak tartatott mesteremtől, Keresztúri Páltól, a ki részeges ember ugyan nem volt, de a jó bort minden ebéden pesdülésig innya igen szerette, mástól is emberséges embertől nem kimélette, főborokkal is élt mindenkor. A fejedelem, ki régen ten tanítványa volt, urak, főemberek is főhordó-borokkal kedveskedtek néki; minthogy nékem egynéhány esztendeig asztalt is tartott, sokszor csak akkor vettem én, mint gyermek, eszemben magamat, hogy részeg vagyok, hogy a kristály feneke, a mint ittam, kettősnek látszik; osztán ficzkókoromban, az atyám szolgálái, éjtszaka is el vittek innya, hogy ők jobban ihassanak és bort csalhassanak; engedtem. Bizony egy rossz részeges ember léssen vala belőlem, ha gyermekségemben, az anyám bornemisza, és részeg embert utáló lévén, nem zabolázott volna, és ha Isten in anno 1660 nagy halálos betegség, Várad akkori elveszése, és néhai praeceptorom, Isacus Basirius theologiae doctor, kiről másutt is léssen szó, tanácsa által, a józan életre ne térítsen; akkor fogadám fel, hogy a részegséget és a paráznaságot teljes tehetséggel igyekezem kerülni s távoztatni, és hogy az hajamot el nem vágattatom, valamíg Isten Váradot Erdélynek vissza nem adja. Az említett Basirius még azt a tanácsot adá, hogy mivel már régen ismér, és ő medicus is, tudja bizonyosan, hogy minden nyavalyám a calida intemperie hepatis et frigiditate capitis vagon, azért éljek józan, mértékletes életet, és minden ebéd, vacsora után igyam egy kis pohár vizet, és egészséges leszek; harminczöt esztendeje azt követi, s nem volt talám kétszernél többször beteg, akkor sem esett csak harmadnapig is ágyba. Én azt megfogadtam, és azóltától fogva követtem mai napig, ha mikor jó bort ittam; ha mikor (de az ugyan ritkán esett) vagy bort nem, vagy igen erőtlent ittam, úgy nem kellett a vízi hivesítés. Tiszta víz helyett kávét s herbathét ittam csak azért, hogy az is víz és hivesít; sokszor bizony kellettlen, emberek csudájára is csak ittam, és avval azt nyertem, hogy időközben és éjjel soha sem ittam akármely melegben, ha lovaglottam is; kit nevettem, kit feddettem az időközben való ivásért, oda nem értvén a pásztori munkásembert; ha mások erős kínálására csak egy kis üveg-pohárka bort kóstoltam is időközben, de mindjárt a hideg kezdett borzogatni. Nékem azóltá ebéd vagy vacsorai rendes praebendám a borból volt fél ejtel, vagy három meszely, leg-

feljebb, mikor barátimmal vigasságra akartam is innya, egy ejtel bor. Soha azután a fogadásom után, jó akaratomból annál többet nem ittam, kételenség egy vagy más tekintetéből ittam néha azután is sokat, három, négy s több ejtelt is, és gyakrabban húzonost egy meszely sőt fél ejtelig is, de ezeribe egyszer, nagy ok és kételenségből. Adok Istennek hálát, az eltölt negyvennyolcz esztendőök alatt nem hiszem eszemet elvesztő részegségem lett volna huszonöt. – Pesdülésemről nem szólok, az meglehetett, volt is, de mindenkor nyavalyámra, s kedvem ellen volt, ha az én mértékemet meghaladta; azért is mikor már, hogy már uri névre kaptam, ab anno 1688-tól fogva, hogy a tanácsi rendben mentem, annálinkább azután nagyobb állapotomban, az én rendtartásom asztalomnál ez volt: Minthogy jó boraim termettek, és mind én, mind a feleségem igen a bornak jóvához szoktunk, vendégeimnek mindenkor jó bort s bőven adtam, melynek gonosz-akaróim előtt is hire, s irigységem volt; osztán megmondottam: édes uraim, kegyelmetek tudja, hogy én nem iszom, mást sem erőltetek, hanem jó szívvel adom a micsodás; ha tetszik, kegyelmetek maga légyen gazda magának, ki mint akarja, igyék. Így a sellegből ürmös vagy más jó borból izibe megitták, mert az szakadatlan járt a hosszú asztalnál két felől, azonban én kis kristálypohárt elkészöntem rendre a vendégimre, az elsön kezdvén, alább-alább rendre a vendégim egészségeért, rendek és nevek szerint, a melyet, kivévén azt, akiért volt, mind megitták, és így igen jól laktak. Sokszor osztán megmondottam: Édes uraim, én a kegyelmetek egészségeért köszöntem; én tovább a természetem szerint nem mehetek, kegyelmetek a gazdák. Ha fel akartak kelni, szabadság volt, de gyakrabban is inkább a nagy rendek néki riogatták egymást. Im hol az úr (úgy tetszett szólaniok), köszönt mi érettünk, hát mi ne köszönjünk a gazda, gazdaasszonyért? hozcza bort, annyi pohárt köszöntek egymásra, s úgy elartották egymást s magokat, hogy merő multság volt; én józanon ott ültem, melyet is vétkül nékem senki sem vetett, mert én kicsiny fenékre töltött borral, csupor, kupa, ezüst pohár, egy szóval, láthatatlan kevés borral, s akármi mást részegíteni magát józanon tartani szokott csalárdsággal nem éltem; kristályból ittam keveset, látta minden mennyit, azt is tudta már minden ember, hogy én nem iszom, őket is meg nem csalom, és így az az ingenuitas az én részemről, a jó bor, és a magok jó kedve, kinek szeretetéből, kinek hizelkedéséből származott légyen, de őket jól tartotta elannyira, hogy osztán

közönséges szó volt: Józan Bethlen Miklós örökké, még is senki asztalától sem mégyen több részeg ember el s annyi sem, mint az övétől. Úgy is volt; mindazonáltal erre vigyáztam, hogy rendkívül el ne részegedjenek, és valami garázdára magokban ne fakadjanak. Ez is nagy Istenáldása volt rajtam: engemet az idvezült Apaffi fejedelem, noha bizony sokat ivott, de soha sem erőltetett, sőt maga megmondotta: ne igyék kegyelmed, mi nem kívánjuk, tudjuk mi, hogy kegyelmed nem ihatik. Mások kivált elein, mikor Németországból haza jöttem, inkább erőltettek, de én akkor vízzel elegyítettem a bort, és engem csak nem vehettek reá, hanem ezeriben egyszer, Teleki Mihály, kitől félnem is kellett. Az ipám Kun István, felettébb részeges volt, de ő sem vehete soha reá; bizony elein míg el nem szoktathattam magamról az embereket, sok rossz barátságosan ember nevet szenvedtem, nem azért, hogy én a vendégemnek elég és jó bort nem adtam volna, mert azt bőven adtam, hanem azért, hogy mikor én más vendége voltam, nem ittam; úgy el is szoktak osztán rólam, talám felettébb is, hogy engem még alacsony állapotban is, országgyűlésen, az uraknak a nagyán kívül igen kevés hívott ebédre, noha az én asztalom örökké teli volt vendéggel, kivált ebéden. Mikor lakodalmokban, vendégségekben voltam társas, nagy poharakból az én részemem kitöltötték, néha lopták is a társaim, engedtem sokszor; ha én legfeljebb egy ejtel bort megittam, elbucsúztam, elmentem, vagy az asszonyok háta megett sétáltam s beszélgettem; elég az, hogy Isten segedelméből a józan életet, eszemem, egészségemet megtartottam, becsületem is volt, még nagyobb mint sok részeges embernek. Csuda volt az is, mikor megrészegedtem is, a bort mind ízesen ittam a részegségig; ha íze elveszett a bornak, nem ihattam azután; azonban sokszor elhagyott a lábam, mintsem az eszem: igen részeg koromban is azon búsultam, haragudtam, hogy miért részegedtem, rosszúl is voltam felette igen utána. Néha egy hétig is, kivált mikor tokaji bortól találtam megrészegedni, egész hagymázforróhidegben voltam aztán miatta, egyszer tudom majd két hétig. Az égettort örökké utáltam, és igen ritkán, orvossággal ha ittam igen keveset; pálinkát, bor, ser nemlétiben uton, ételközben, ittam talán életemben háromszor, aquavitát, rosolist, fahéjvizet, igen keveset, és igen ritkán, nem gyönyörűség, sem részegségért, hanem orvosságért inkább; ser, csiger, nyir, alma, kökény, s aféle csinált vizeket megihattam mind, de nem kaptam rajtok, a jó sert kivévén, azt szerettem, meg is próbál-

tam egyszer szántsándékkal a tőle való részegséget, fejem lábam nem bírt, de az elmém épen, helyén volt. Valamikor ittam, szaporán kellett kimennem vizelleni s hamarébb másoknál, mely is gyomrom s májóm nagy melegétől volt, úgy hiszem, noha különben mai napig is nékem, mind éjjel mind nappal gyakran kell vizellenem, nagy nyughatatlanságomra, sóbőség ehét a véreben, úgy hiszem s tapasztalom bizonyosan. Eddig az ital diaetájáról.

Quod ad motum et quietem, a mint erről odafent részben említettem, ahoz tészem ezt: soha dolog nélkül nem voltam, s haszontalan beszéddel s melancholizálással időt nem töltöttem, olvastam, irtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben malomhoz hová sétáltam, az építés körül sokat pallérokodtam, köemelésben, hordásban, a szolgámmal együtt magam is sokat dolgoztam; csudálkoztak az emberek rajta, néha szénát is keményen takartam ifjanta, egy szóval, soha sem henyéltem. Ezenkívül voltak tisztombeli foglalatosságim. Álmodt délben, kivált nyárban egy órát, néha kevesebbet is, többet pedig ritkán aludtam, melynek nagy hasznát is tapasztaltam, és ha elmulattam, a fejemre felmenő sok pára miatt rosszúl voltam éjtszaka. Hat, hét vagy nyolcz órát aludtam, feküdtem rendszerint 9 vagy 10 órakor, keltem fel 6–7 órakor. Istenemnek nagy áldása volt rajtam a jó álom, mikor beteg nem voltam, jól aludtam, haszontalan beszéddel még a feleséggel sem töltöttem én az időt az ágyban; mikor Fogarasban és Szebenben megfogtak is, alkalmas egynehány órát aludtam, első éjtszaka is, azután pedig Fogarasban még a vasban is jól aludtam; mert a házban bennt strázsas nem volt, de Szebenben két német strázsált, puska is, mezítelen fegyverrel a házban, kinek egyike csak egy sing s három fertálynyira ha állott a fejemtől; ezek minden órán változtak, és szokások szerint abgeleszt kiáltottak; én, minthogy felette ébren aluvó voltam örökké, ezek miatt minden órán felébredtem, bizony a születésem napját is megátkoztam, fülem bedugtam miatta. Te tudnád egyedül, Isten, megmondani, micsoda szenvedés volt ez; bizony nem hiszem, néha esztendeig is volt volna éjtszaka Szebenben egy óráütés, a kit én nem hallottam volna, sőt úgy reá szokott osztán a minden órán való felébredésre a szemem, még az ő átkozott abgeleszt kiáltások után is, és a mikor osztán nagy későre egynehány esztendőre megtilták azt a kiáltást, csak felébredtem én minden órán, de Isten csudálatosan úgy adta, mindjárt ismét elaludtam, ébredtem, szunyad-

tam, s meg úgy, meg úgy; hanem már itt Bécsben, nem lévén most aféle, kezdettem két három órát egymás után alunni. Isten minden keresztény felebarátomat őrizze olyan álmótól, hanem adjon álmot Zsolt. 127. szerint. Ritkán feredtem kivált hideg vízben; lábomat két hétben, néha minden héten mosattam, számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mostam, kezemet gyakran, de az orczámat, ha csak valami por, sár, vagy valami gaz nem érte, soha sem mostam, hanem a borbély, mikor hetenkint rabságo-mig a szakállomat elberetválta. A fejemet talán huszonöt esztendeje van hogy meg nem mosták. A hasam rendszerint higan járt, és gyakran apró székem volt. Izzadást könnyen és gyakran sokat izzadtam, hideg italt nem ittam, hanem csak hivist, azért is a jégen nem törődtem; kivált jeges vizet teljességgel nem ittam. Mikor szükség hozta, kevés álommal voltam, s tudtam táborokban vigyázni, köntösben is, rút ágyban s alunni, hevet, hideget egyaránt jól tudtam szenvedni, szép vagy paraszt étellel jóllakni. Quod ad pathemata animi odafent szólottam III. részben; itt nem iterálok.

Egészségemről, betegségemről

Az itt közelebb levő diaeta után a dolog és rend úgy hozza, hogy szóljak az egészség és betegségemről, melyről gondoltam vala, hogy a felső részben szóljak, de úgy is reménységen kívül igen hosszú lón; de mivel én ezt nem a világnak, hanem csak az én maradékomnak írom, talán nem unják meg olvasni, ha pedig megunják, hagyják el, én meg nem pirogatom érette, ő dolgok. Azon jó Istenem, a ki nekem a mértékletességnek kegyelmét adta, azt jó egészséggel, erővel és hosszú étellel is megkoronázta, mert ez mindenik csak azon Isten ajándéka, és nem is köttetett a jó egészség mindenütt válhatatlanul a mértékletességhez, úgy hogy csak attól függene, és adhatja az Isten az elsőt a másik nélkül, kivált az hosszú életre nézve; mindazonáltal a jó egészséget, úgy tetszik, maga az Isten a természet által láttatott összekötni a mértékletes és természet szerint való étellel, a mely a testbe levő tüzet, vizet olyan aequilibriumban tartja, hogy egyik a másik felett való erővétellel, és ebbe a microcosmusba való civile bellummal a test országát, a melyben ketten veszekednek, el ne rontsák; ez az egész medicinának is célja, munkája és summája. Isten után volt életnyújtó és nemzőerőt adó eszköz a régi hosszú-

életü patriarcháknak, Ábrahámnak száz harminczhétesztendő után hat fiat, és Jákobnak hetvenöt esztendő után tizenkettőt ez adott, evvel élt a Hippocrates, a doktorok fedelme száztizenhét, Galenus, Cato.... esztendőket. Én magamról tudom, ha úgy élhettem volna, a mint csak magam tudtam s akartam, mikor osztán észrevettem magamat, annyiszor sem betegültem volna meg úgy, hiszem a mennyiszor voltam, majd meglátszik,

Igen gyermekségemben is úgy hallottam az anyámtól, hogy nem voltam beteges; a mire magam emlékezem, szólok azokról. Anno 1653, mikor én még csak tíz esztendő voltam, a hólyagos himlő erősen uralkodván az országban, én is megbetegedém belé, de minden testemen körül bé kétszázharmincz volt csak, noha nagyok voltak; hamar felgyógyulék, de ottan csakhamar minden testem megrühesedék szörnyen, mintha kásával hintették volna meg, nagy viszketéssel; borbély egynehány hétig gyógyított, minden ember himlő-maradványnak mondotta. Az alig mulék el, veres himlő jöve reám, mintha az egész testemet veres posztóval vonták volna be; senki sem orvosolt, mint azelőtt a hólyagos himlőben, mert akkor Fehérvárott országgyűlésében az atyám ott volt, s doktor kúrált, de ekkor noha Fehérvárott voltam, de sem atyám, sem doktor sem nagyobb mesterem Keresztúri Pál ott nem volt, senki ügyemben gondot sem viselt reám, nem is akartam, mint gyermek s bolond, ágyban fekünni, nyárban volt ugyan a dolog, elég az, harmadnapra mind elmulék kívül a testemről, beüte, és én mind a két szememmel olyan nyavalyába esém, hogy fel sem nyithattam, csak szüntelenül folyt a könnyem rettenetes bőséggel, épen harmadnapig úgy, hogy nem is ehettem különben, kenyeret, húst előmbe metéltek, s mint a vak, tapogatva ettem; harmadnap szinte egy kotyogós üvegből bort iszom vala, az ivás alatt nyilék fel a szemem, azután jól is láttam, a könnyezés is elmúlt, a himlő és egész betegség is oda lett. Ez három mind egy végtében volt, talán öt vagy hat hónap alatt. Ha igaz a doktorok értelme, hogy a himlő az embernek anyjaméhéből hozott anyai rosz vérnek maradéka, és hogy azt a természetnek vagy egyszer vagy másszor ki kell a himlő által tisztítani, és azért ezer ember közül sem kerüli el egy, az is nagy veszedelmével, experientia teste: így hát Isten kegyelméből én ezt a természet adóját idején és könnyen lefizetem. Anno 1654-ben betegedtem meg ismét ilyenformán: Az én mesterem, Keresztúri Pál, mint fejedelem udvari predikátora Radnóton (az hol II. Rákóczi György fejedelem igen

szeretett nyárban lakni, a lovai bálványi kedvéért), a veteményes gyümölcsös kertben szállott mindenkor, hogy a fejedelem fia is Rákóczi Ferencz oda, és a predikátor is könyörgésekre udvarhoz közelről jobban járhasson. Itt én mint gyermek, gyakran kaptam flöstökömrre egy darab fejer czipót, elmentem véle a kertben, s egynéhány fő fokhagymát kihúztam s megettem, s osztán jó radnóti bort ittam reá; akkor is, ebéd és vacsorán is, mert mesterestől tanítványostól avval bővelkedtünk. Ez a ros diaeta engemet elhevített, fájni kezdte a torkom, nyakam, és balfelől olyan fluxus ereszkedett a torkom, nyakam és állomra, hogy egy nagy disznószaka, vagy tályog lett belőle, melyet kiváltképen hogy először orvoslására s eloszlatására senki-nek gondja nem volt, osztán csak ki kellett érlelni s vágni; míg ki nem vágta, rettenetes nagy fájdalmat és alatlanságot szenvedtem miatta, azután nem, noha nagy kérő járt belé, ha engedték volna, be is gyógyult volna hamar. Ez ekkor meggyógyula, de a természet olyan igen ide csapónék és merő emésztő helynek csinálá ezt a fluxus, hogy azután is háromszor vagy négyszer lett olyan tályog mindenkor ott, és kiérleléssel, kivágással kellett, kivált házasságom előtt curálni, mert házasságom után csak egyszer volt; a fogam is mind onnét fájt, mely miatt mint bolond, két zápfogamat is vonattam ki onnét, melyet drága pénzzel is visszatennék most, ha lehetne. Ezt bizonyos részegségem belső hevítése és néha télben ahhoz járuló külső hidegség okozta, melyet osztán észrevevén, józanság, külső meleg, és szüntelen velem járó skorpióolaj, és a házasság megigazítá szépen és jól, hála Istennek. Ezzel bajlódtam ifjantan; egyéb betegeskedésem nem volt derekas tizennyolcz esztendő koromig, hanem az orrom vére néha felette igen folyt, meg is orbánczosodtam talán kétszer is, arczul köpölyöztek, lebelgettek, melynél mind jobb lett volna a Basirius ide feljebb említett praescriptiója. Mikor eret vágattam, vagy máson levő érvágást néztem, hamar elájultam, de csak kicsidég ifjantan.

Anno 1660. hogy tizenkilencz esztendőbe fordulék, rettenetesen megbetegedém, alkalmatossága és szerző oka volt, úgy hiszem, sok mindenféle, mind szelíd mind vadgyümölcsessel való élés, dorbézlás és talán közbe-közbe gróf Rhédei Lászlóval való részegeskedés; elég az, én reám rettenetes hányás és hasmenés esett, elannyira, hogy két nap, két éjtszaka az az alól s felül való üresedés meghaladta az ötven számot: Huszton volt ez, ott doktor és egyéb tudós és főember sok volt, akkor

esvén Várad török kezébe, mindnyájan kétségbe estek életemről, a forróság is nagy volt mellette, akármilyen orvosságot adtak, csak kihánytam; osztán szegény öreg gróf Rhédei Ferencz, az atyámnak igen jó ura, ki engem majd mint gyermekét úgy szeretett, egész órát is elült az ágyam előtt, tokaji igen jó asszuszőlő borában mártott két vagy három kis falat czipóval állítá meg azt a szörnyű hányást, harmadik nap osztán nem hánytam, csak a hasam ment, gyengébben mindazonáltal, mely is osztán elmulék. A doktor mit adott osztán s mit segített, nem tudom, de az Isten meggyógyíta, s felkelék egy hétre, de a gyomrom úgy megháborodott volt, noha valósággal rajtam vérhas nem volt, sem a betegségben sem azután, de gonosz diarrhoeám volt egynéhány hétig, az étel csak emésztetlen többire általment rajtam, míg Isten azt a Basiriust oda hozá, s ő ada rebarbarumot, mely három vagy négy széken való tisztulás által helyben állítá az egészségemet, és én akkor fogadtam azt, az odafeljebbi részben említett fogadást, és azután sok esztendeig igen jó egészségem járt; úgy hiszem bizony, az említett Basirius – praescribált pohár víz volt a panacea, melylyel akkor kezdettem élni. Az idegen országban jártomban egyszer kövér berbécspesenyét evém, s úgy menék egy tengeröblöcskén más városba, rútvól imelygett a gyomrom s fájt a fejem, annál is inkább, hogy én a tengeren nem igen hányhattam; ekkor igen megbetegedtem forró hidegben, de ágyba nem ejtett, noha ha más okom nem lett volna, vagy csak egy két nap bizony lefekütem volna, de csak elkövettem utaimot, és Isten minden emberi orvoslás nélkül meggyógyíta negyednapra jól. Ez volt in anno 1663. decemberben. Anno 1664. májusban uton valami rossz sertől, reggel tíz óra tájban a kolyészán ivám benne valami száraz kenyérré, úgy megbetegvém hogy szörnyűn, noha spanyor bort, égett bort ivám rá, s kihányám, de olyan szörnyű forróságom lőn utána, mint egy bab olyan fakadékok lőnek az ajakamon virradtig, és másnap útra menék, harmadnapra jól meggyógyulék, Istennek hála. Anno 1674. májusban Fehérvárott országgyűlése alatt estve igen meghevülvén, egy pohárba bort közé jeges vizet tölték jegestül, egy czitromot is belécsafarék s megivám, lehetett egy meszely, ottan mindjárt megborzadék, és más nap felmenék a gyűlésbe reggel, csak egy vékony selyem dolmánykában. Egy kis dara jégesöcske lőn, megkezdém fázni, s a hideg ellele, az oldalam kezde nyillalni és erősen megbetegedém, pleuritisnek mondá a doktor, érvágás és izzasztókkal curált, hatodik

vagy hetedik nap a huszti hányás, hasmenésforma kezde bántani, de nem olyan mértékben, azt a doktor choleraanak mondta, sem én, sem más senki nem hitte, hogy én felkeljek, holt hiremet is vitték a feleségemnek s szélyel, a feleségemet is kivitték a házból előlem, de az Isten még, látom, sok esztendőket rendelt volt nékem, meggyógyulék két hétre jól, Istennek hála. Anno 1677. a hosszas fogságban a gutaütésnek jelei kezdének rajtam látszani, kiváltképen a bal kezemen, a hüvelykemen s mutató ujjam között való nagy muskulus reszketni kezdett erősen, ugy, hogy akárki láthatta; ennek ereje hatott a fejembe egy szempillantásban és onnét a szívemre, melynek nagy nehézséget szerzett; felette igen fájdalmat nem éreztem, de rettenetes háborodást szenvedtem; ugy hiszem, ha még el nem bocsátottak volna, el sem kerültem volna a gutát. Szabadulásom után egy vén úr jó uram adá tanácsul, hogy olyankor szagoljak reszelt tormát. Egykor Székely-Muzsnán vacsora előtt s alatt próbáltam, de bizony csak alig maradék, hogy meg nem üte, annyira voltam, hogy tiz újabb újabb materiát is kezdettem beszélni, s minden értelem s conclusio nélkül elhagytam s felejtettem, ugy hogy a vélem evő predikátor és szolgálaim s magam is vettük eszünkbe, hogy nem ügyiben vagyok, a jobb kezem is hülni kezde, elvetém én a tormát, hanem meleg téglát markomban vevén, meleg ruhával és gyánta-olajos égett borral dörgöltetém a karomat, következék jobb felől a fejem felének rettenetes fájdalma, és az egész jobb oldalannak csak, nem a balnak, lábom, karom s fél testemnek igen erős izzadása, a főfél fájása más nap is tartott. Ezután két vagy három héttel érvágás, purgatio s a gyógyi feredővel curála az Isten. Egyszer a szemem sokáig fájván, purgátiót vevék egy hires és bizonyos tudós doktortól, valami liktárium-forma vala, reám bizá a véle való élésnek módját és regimentjét, tamquam in re plane innoxia, az is volt, ugy hiszem, bizonyosan. Ő haza ment Kolosvárra, csak útjából tért volt hozzám mint barátom. Élek én más nap véle (minthogy az első feleségem idejében a majális purgatio és érvágással én is minden betegség nélkül bolondoskodtam); olyan szörnyű purgálást követe rajtam, csaknem huszti módra járék, elmulék ugyan harmadnap, de én bizony majd három holnapig férfiségomat nem érzettem, és soha azután mai napig az ujjam hegyei, ugy mint azelőtt, meg nem töltek; a szemem ugyan nem folyt osztán akkor, de nem adom senkinek tanácsul, szemfájásban hogy ugy curáltassa magát a feneke bajával. Anno 1673. az én jobb lábamnak vagy talpamnak a

szíve közepi fájt majd esztendeig, jártam ugyan eleget rajta, de néha nehezeckén; én azt köszvénynek véltem, az inasommal meg is verettem vesszővel, laxativum és sudoriferumokkal bolondoskodtam; elmúlt, ma sem tudom köszvény volt-e. Az bizonyos, részegségek után mindenkor érzetem kezemen, lábamon, az izekben fájdalmat, most is látom a chiragrának jelét a balkezemen. Stranguriát egyszer érzettem, egy kis égett bor – a szorulást egyszer egy csap curálta. Forróhideg és hagymázban egyszer egy hétig voltam, másszor kettőig, de akkor vadászat miatt kétszer estem recidivába, tizenhárom hét tölt el a sok jó és rossz egészségben. Ezek eddig első feleségem idejébeliek, az én életemnek negyvenharmadik esztendejéig.

A mostani feleségem idejében majális cura, purgatio, érvágás, köpöly nem volt körültem, hanem csak egyszer forróhidegben vágattam eret s vettem purgatiót, osztán a sós káposzta volt cura, ismét másszor, magam sem tudom micsoda alkalmatossággal vett nyavalyában, vágattam eret, egy hétig voltam rosszul. Egyszer meg a bú, és nátha-hidegben, voltam rosszul, majd két hétig, de feküdtem, költem, utaztam, in anno 1691. Ezek az én szebeni rabságomig. Rabságomban egyszer vérben négy nap; Erdélyből velem hozott orvosság által gyógyított az Isten, kinek dicsőség ennyi kevés betegségért.

Most juta eszembe, anno 1654. ősszel kiakarván a fejedelem menni Várad és egyéb ország részeibe, menénk Gyaluba, Keresztúri Pál mesteremmel én is ott voltam, én mint bolond gyermek azt tudtam, hogy pokolba visznek, feltevém magamban, hogy valamint, de bizony megbetegítem magamat, hogy engemet hagyjanak Kolosvárt nagyapámnál. Szabad levén a gyümölcsös kert nekem, kellve, kelletlen is mind ettem, éhomra is minden gyümölcsöt, és kivált szilvát, de bizony nem betegedém akkor meg, hanem osztán Váradon kezde a negyednapi hideg lelni, s martiusig mind lele, egyszer a lépem is mint egy tyukmon kidagadott vala, és az a hideglelés csak déli álom helyett vala, hamar felbocsátott, tanultam volna is utána, ha akartam volna; vacsorán eleget ettem, martiusban orvoslás nélkül elhagya, soha azután sem betegséget nem kerestem sem hazudtam. Házas koromban is a sok őszi dinnye miatt a negyednapi hideg, s vagy hat hétig lele, sok hánytató, purgáló, izzasztó orvosságokkal curála a doktor Isten után. Seb rajtam sohasem volt, de egyszer gyermekségemben a baltanyelet addig vagdaltam, kopácsoltam: a jobb tenyeremet feltöré; én azt kifakasztám, a hideg megcsipé, nosza dagadni, orbánczosodni

kezde, olyan seb s lyuk lón rajta, ha derék borbélyhoz ne vigyenek Segesvárott, legalább a bolond ujjam vagy elszakad, vagy megbénul vala. Ismét in anno 1693. azon jobb tenyeremet, a mint puskatöltéssel siettem, s a vad után vigyáztam, a puska vesszőbe ütém, mint egy poltura, annyi sebe volt; nem gondoltam véle, hó vala, csak betekerém, vadásztam, de ebből is olyan nyavalya kerekedék, a hideg, és mivel gyülésbe is kelle mennem, egyéb akadályok miatt, alig hogy el nem kelle vágni bokában a kezemet miatta. Fizettem borbélynak hetven forintot, vagy még többet miatta. Tanuljon az én gyermekem az ilyeneken, én az ő kedvéért nem resteltem leírni.

Tanulásomról és Keresztúri Pál methodusáról

Úgy hallottam, hogy mihelyt a hetedik esztendőben fordultam, mindjárt tanítani kezdetek az abc-ére mint gyermeket játékkal. Első mesterem volt Naményi Mihály nevű, ki annakutána híres predikátor volt, marosvásárhelyi első predikátorságában hala meg, noha akademikus nem volt; én mind holtig szerettem, becsültem, ő is atyámat, engemet és egész házunkat. – Anno 1678-ban az atyám teste felett predikálván, akkor virágzó ellenségeimnek büntetéseket megjövendölte, alig hogy roszat nem ejtének rajta érette, de azután ugyancsak betelék, még pedig némelyiken hamar; ő tisztességes értékre is kapott vala. Második mesterem volt Fogarasi Mihály, ki nem régen még él vala szép nagy vénségben és esperességben, ez inviált a deák nyelvben, dirigáltatván Keresztúri Pál által, ki kedvéért az atyám országgyűléseire és terminusokra mindenkor elvitt mesteremtől, és ott maga szeme előtt tanítatot examináltatott véle Keresztúri Pál, és instruálta, hogy odahaza is mint tanitson, noha az atyám sem volt abban tudatlan, mint Keresztúri Pál tanítványa, minthogy Isten annak a Keresztúri Pálnak munkáját úgy megáldotta, hogy az ő tanítványában igen megvető csak egy sem volt. Egyszer Keresztúri Pál Búnra jöve az atyámhoz, akkor tájban az atyám s mesterem olyan rendet szabtanak vala nékem, hogy ebéd s vacsora előtt tanuljak 5–6 vocabulát, és amikor innya akarok, mondjak el abból egyet deákul s magyarul, és ugy adnak innom, de ha nem tudom, nem adnak. Ott ülven már asztalnál, én előpattanék nagy felszóval, mert úgy kellett mondanom nagyon, egy deák szóval, s innom adának. Hallván azt Keresztúri, végére mene, s meghagyá az atyámnak, hogy az napságtól fogva hagyják

el azt a rendet, hadd ehessem bátran asztalnál s vígan, mert az az egynéhány szó nem éri fel azt a kárt, a melyet bátorságom, elmém és egészségemben tesznek véle, mely bizonyos is. Elhagyják azért énnékem nagy örömemre, mert bizony nagy iga volt rajtam, oly móddal nem is ehettem jól, csak a vocabulákat mammoztam magamban; ha nekem Keresztúri Pál akkori eszemmel a mint voltam, egy falut ajándékozott volna, nem vettem volna kedvesebben tőle, meg is szerettem, dicsértem, hogy micsoda jó vén ember, az meg az apámnál is jobb. A mely is osztán s keze alatt való tanulásomra sokat használt volt igen, mert siettem keze alá, és örömmel tanultam tőle, mikor osztán in anno 1652. Fehérvárra vittek keze alá, annál inkább, hogy ez a Fogarasi rettenetes rútol vert, henyéltetett, a mint ezt szokták mondani vagy nevezni; mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábomat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamot csapta a lapoczkával, hol fejemet a három ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állított kőre mire, egy szóval igen rútol és bolondul bánt velem, elannyira, hogy osztán az atyámnak panasztam, s megmondottam, hogy bizony nem tanulok; ezt pedig nem az én tanulásomért vagy latarságomért, hanem maga bolondságából cselekedte csak, melyet továbbá nem terjesztek, kedvezvén emlékezetének, minthogy azután tisztességes, tudós deák, és osztán predikátor lett belőle, de az bizonyos, úgy elkedvetlenített volt a tanulástól, hogy ha keze alól ki nem vettek volna, bizony nem tanultam volna, azért is osztán elbocsáták. Melyet mind a szüléknek, mind a tanítóknak kedvekért irtam itt le, én ugyan, noha reá nem haragudtam szemére sem vettem, hogy emberkort értem, sőt patronusa voltam; és mivelhogy a második feleségemnek is a kathekizmusban preczeptora volt, nem igen régen is magam és feleségemért megajándékoztam egy-egy arannyal maga a feleségem keze alól, és megvendégeltem. Harmadik mesterem volt, Békési Bálint, kinek keze alatt hagyott az atyám, Lázár Ferencz, Lázár György fia, és Simjén Gábor, mind az atyám, mind Lázár György atyjafiával együtt. Fehérvárott az atyám házánál volt szállásunk, asztalunk, de iskolába nem jártunk, hanem Keresztúri Pálhoz; ő inspector és főmester és igen részeges deák volt, mint az atyja is, bürkösi predikátorságában vénüle s hala meg; az egy borosságán kívül emberséges, jeles, tréfás ember vala, az atyja is bürkösi predikátorságában részegen kiesvén a szánból, úgy fagyott volt meg. Ezt az atyáink elbocsáták, és osztán maga Keresztúri

Pál kezde egy Jászberényi Pál nevű deákkal maga szeme előtt taníttatni s tanítani; Fehérvárott asztalunk, szállásunk Fileki János predikátor házában volt, az atyám házával áltaellenben. Anno 1653. tavasszal Lázár Ferencz azon a nyáron meghala, Simjén Gábor nagy ficzkó, árva is levén, a schólát elhagyá, csak egyedül maradék a scholában, hanem Rákóczi Ferencz, a fejedelem fia járt oda, és osztán csakhamar Kemény János [lásd a IV. kötetben] a kisebb fiát, Ferenczet oda adá, és asztalunk, szállásunk a Kemény János házában volt. Tanula Kemény Ferencz talán esztendeig, de roszúl, s elhagyá a schólát, és énnékem asztalom, szállásom, utazásban szekerem osztán mind Keresztúri Pállal volt udvarnál, egész anno 1655. decemberig, mikor Keresztúri meghala.

Ez a Keresztúri Pál gyermek-tanítani ritka, és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, a ki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nem csak a latinitásban, hanem egyéb tudományokban is, melyet az akkori idő és szokáshoz képest ő tanult volt és tudott volt, melyben kivált Rákóczi Zsigmondal és vélem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt. Sokszor bántam, s ma is bánom, hogy amig Németországban jártam, gyermeki könyveim, irásim Kolosvárott elvesztek, hadd tudnám közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál methodusát, a melyet úgy is amennyire lehet, letészek, talám lészen valaha valaki követője s felvétetője, mert én idvezült Csernátoni Pállal hijában igyekezém benne, opponálá magát a kevélység, az irigység és a restség a tudósokban, a tudatlanokban kivált a patrónusokban, magától a tudatlanságtól származó gyűlölsége mind a tudománynak mind a tudósoknak, vagy azokat szeretőknek, és azok között az én személyemnek, melyről az ő helyén ide alább kell szólanom bővebben.

Keresztúri Pálnak az a boldogsága nem abban állott, hogy ő a mikor élt s tanított, mindennél tudósabb lett volna, mert nagy professorok, predikátorok voltak az ő idejében, önánál tudósabbak Erdélyben s Magyarországon, csak a kiket én ismertem is, nem is valami boszorkányos, babonás secretumokban, melyet hogy reá költsenek, egy részről maga (melyet nem dicsérhetek) adott okot reá, mikor a localis memoria, ars Lullianról azt mondotta: hogy száz arannyal alább senkit meg nem tanít reá, engemet sem tanított, gondolom növésemet várta vele, Istennek hála a Lullianát nem tudom, azok csak

bolondságoknak bolondságai, nemcsak hiábavalóságoknak hiábavalóságai, melyről többet nem szólok, hanem csak azt mondom: ha tudós embernek nagy busulása vagyon, vagy melancholiája érkezik, olvassa Rajmundus Lulliuszt, kivált cum iconibus, elfakad nevetve rajta; a localis memoria tűrhetőbb, melyről majd alább szólok. Nem is abban állott, hogy ritka elmékre akadott, mert azok sem voltak egyarányúak sem az elmére sem az épülésre nézve, de mégis ugyancsak ragadott valami reájok, mint Rhadák Imrére, ki is tanítványa volt, és ha nem egyéb, legalább jó író, másképen életében profanus gonosz ember volt; hanem állott az ő tanítása, boldogsága ezekben summáson:

1. Megért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival; hogy osztán keze alatt voltam haláláig, majd három esztendeig tanított, 11, 12, 13 esztendőskoromban: ki hinné, hogy sokszor ne hibáztam volna, egyszer csapott csak arczul tanulásközben, nem hogy megvert vagy megveretett volna; említém odafel is, micsoda igát vett le rólam; szerette tanítványát, az is ötet, játéokra annyi időt adott, hogy meguntuk, asztalnál és minden conversációkban nagy szabadságot; játékban magyarul, egyébkor ugyan deákul beszélgettünk, de úgy tudom, plága nélkül voltunk már nála laktomban.

2. A scholákban, classisokban való tanításnak formáját nem követte, a minimis usque ad maxima mindent megkönnyített, mely majd jobban meglátszik per particularia; kerülte s megelőzte, hogy a gyermek meg ne unatkozzék, és felette terheltetvén el ne idegenedjék a tanulástól; igen reá vigyázott ama mondásra: «Omnia sponte fluant, absit violentia rebus», gyümölcsessel, dicséret, szép szóval etc. kedvet és kedvességet szerzett.

3. Olvasni s írni a sillabizálás után magyarul tanított, melyben felette sokat félannyi s még kevesebb időre is megtanul a gyermek a maga nyelvén, hogy nem mint deákul olvasni.

4. Olvasni és írni egyszersmind tanított és igen szép írőkkel, egy Feltólti András és Samarjai Péterrel (a kívül én szegény fiam, Bethlen Mihálynak is irattam vala) iratott hártýára exemplárt előmbbe, többre amaz értelem nélkül való, de minden betűt magában foglaló verset: «Gaza frequens Lybicos duxit Karthago triumphos». – Sok szép n. b. vagyon ebben az írásbéli tanításban, rút példáról szép hímet ki varna?

5. Ez is szép dolog volt: a megtanulandó vocabulákat magával a gyermekkel iratta le, csak a mennyi in 8-vo egy

faciesre fért deákul, magyarul osztán úgy tanultatta meg; melyben az a haszon volt, írni is tanult, és irván magát a dolgot is tanulta, és osztán könnyebben is jutott hozzá a gyerek.

6. Sem vocabulát sem phrasest, sem egyebet semmit soha memoriter nem repetáltatott, hanem befedtük a vocabulának, phrásisnak a magyarját, s olvasván a deákját, úgy exponáltuk; hol meg a deákot takartuk be s magyarból úgy fordítottuk deákra, ezt is hol felülről alá a columnán, hol alólról felfelé vissza s meg úgy, s meg úgy száma nélkül, maga jelenlétében. Ugyan csengett a ház, úgy garagyoltunk órákig, osztán hol maga examinált, hol egyikünkkel examináltatta a másikat; ez a szüntelenül való olvasás, expositio, lectio, relectio, elé és hátra, alá s fel való forgatása a szóknak, idiotismusoknak, phráseseknek, azt úgy bényomta elménkbe, mintha azt repetáltuk volna. A nagyobb arsok- és disciplinákkal is úgy élt, mint majd meglátszik.

7. Grammatica, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a teorián igen felette kevés időt töltött, mind csak ad exempla et praxim ac exercitium sietett, és abban assiduus et indefessus volt. Corderius colloquiumát, és valami képecskékkel nyomtatott kis evangeliumot exponáltam kicsin koromban; Comenius munkái a latinitásban talám akkor voltak munkában, mert én egyiket sem tanultam.

8. Mihelyt a feljebb írt módszerint copia verborum et phrasium, és kivált a declinatio, conjugatio, comparatio igen nagy mértékben meglőtt, és a masculinum, foemininum s több genusokban initiatusok voltunk, mert ezekre volt neki derék gondja, nem amaz sok sovány regulákra, – én quot rectorum, quot obliquorum hírét sem hallottam a mi aulica scholánkban (mert az volt a neve), – mondom; ezek meglévén, minden időt a stylusokra fordított, melyekben is mind munkája mind mestersége nagy volt.

9. Úgy formálta a stylusokat, hogy a megtanult vocabulumok és phrásések mind comprehendáltassanak benne, és maga megmondotta honnét s mint juthatunk könnyebben hozzá, és a mennyire lehetett, gyermeki, könnyü, néha tréfás és nevetséges dolgokról volt a stylusunk, úgy hogy míg dictálta s irtuk is, sokszor eleget neveltünk rajta; úgy hiszem Bebelius, és más hasonlók munkáiból sokat szedett, soha, de kivált először hosszú stylust nem adott, hanem csak rövidet, de egy nap hatot, nyolczat, tizet s többet is megirtunk, tudom egyszer talám két hólnapig mind csak stylust irtunk; nem merném,

s nem is tudnám megmondani hány száz volt; voltak virtus és jó erkölcsre indító példák, historiák voltak, fabulák etc. nagy részét ad calamum dictálta, melylyel hamarírásra is szoktatott; néha ajándékot ígért, hogy ha közülünk, akár-mikor magyarul dictálja, a magyar leírás helyén deákul adja elő, melyet is én néha véghez is vittem. Úgy is gyakorolta néha az elménket: hét, nyolcz néha kevesebb magyar szót mondott, p. o. tűz, víz, ember, fa, ökör, város, falu, s meghagyta, írjunk valami magyar conceptust; mit irtunk nem tudom; bizony hihető, igen jó derék dolog nem volt, de ő megdicsérte, osztán velünk kivel-kivel a magáét deákra fordította, a stylust először maga, vagy Jászberényi corrigálta; mikor osztán annyira proficiáltunk, úgy is próbált, hogy ő megolvassván, visszaadta, mondván, hogy error, vagy errorok vannak benne, corrigáljuk; ha feltaláltuk, corrigáltuk, jó, ha nem, hát maga vagy Jászberényi a rosszabbnak munkáját a jobbakkal corrigáltatta cum laude hujus et vituperio istius, mely nagy aemulatiót csinált és a koronánál haszontalanabb disputációnál többet tett.

10. Mikor osztán a stylusban sokáig exerceált, és látta annyira való profectusunkat, és a prosodia reguláin is csak hamar általment vitt, egy, nem tudom, micsoda írást ada kezünkben; a. b. c. után szedett vagy irt vocabulákból állott, jut eszembe az m-betűben e vala az első vers: «morusus molestus monachus», a többi is olyan íz és értelem nélkül való volt; mind ennek a három szónak az első syllabája brevis, elébe is írta a papirosnak fenn a margóján, ki brevis, ki longa; ezeket az írásokat nagy szapora mammogással elolvastuk, karagyoltuk, sokszor előtte az asztalnál, schola, vagy maga házában, mert az volt a classis, vagy communitás; úgy hiszem, Smetiusból csinálta volt; ezekből a quantitasokat utcunque megtanultuk, megmutatta, hogy a hexametrum carmen hat et talis et talis, hic et illic pesből álló, pentametrum similiter; ira maga egy distichont, és mondja, írjunk verset. Dictionariumot, Smetiust, thesaurus poeticust és az említett elkaragyolt írást kezemben adá, elkezdém én a versírást, elhiszem bizony ahhoz az aetás és tudományhoz való volt, ő megdicsére, nosza a stylus helyett egy holnapig, vagy talám tovább is verset irtam, ő csak materiát adott: nosza erről írj egynehány distichont, a mennyit lehet, mert számát meg nem kötötte, erről is etc. Ő corrigálta, vagy mint stylussal, ut supra, úgy bánt és procedált, noha már csak egyedül voltam; akkor inkább mit irtam, nem tudom, kérdés kívül sok bolondságot, de arra a prompta versificációra

mentem, hogy egy nap hetven, nyolczvan, sőt száz distichont is megcsináltam, melyet minden ember csudált; ritmusokra is magyarul, deákul tanított, és jól succedált.

11. A rhetoricára tanítani nem akart; azt mondta, hogy haszontalan dolog, avagy ha ember tanítja, vagy tanulja is, hátrébb kell mind azt, mind a derék poesist tenni; tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minémüségeit, hadd legyen osztán miből s mivel poemát, orátiót csinálni: a mely tanácsáról azt mondom ennyi experentiám után, ebben a vénségemben: hogy bizony salamoni böles tanács volt, és megsirathatatlan kár ez, kivált a nemes ember gyermekei részéről, a kiknek szüléjek kényeztetések és őstől reánk maradt a schólát a judiciummal tanulható legszebb időben elhagyó gonosz szokás miatt kevesebb idejek vagyon a tanulásra, mint a szegény emberek, városi és paraszti rendek gyermekeinek; még is azt a kevés drága időt hiábavalósággal töltik el a classisban vélek. Írás, olvasás és az egy antichristiana latina linguának tanulásában telik el tiz, tizenkét esztendő, mégis van-e egész Erdélyben is nemes ember jó, csak középaránt való latinus is? nem értek literátort, mert az egész Európában is szűk. Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót, a sok bolond egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magoknak és mindnyájoknak s maradéjkoknak is eszeket vesztő újabb újabb articulusoakat; ez adta az alacsony és sokszor parasztember gyermekéből álló prókátor, doktor, secretárius és ítélőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arravaló, s osztán morgott, mikor utól kellett mosdani, hogy nem becsülik a hazafiat, hanem csak a sohonnaiakat, ki becsülné, mint szent Pál mondja. Beadták a vadszámár fiat a schólába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyerítő nagy vadszámár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga viselt eleinek dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt és országos hadakat, követséges tractákat igazgasson; igenis, a kőműves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat építsen. De ennek orvosságáról, ha érkezem, másutt szólok, most ezt a caputot concludálom mintegy syntactica és poëtica classissal, nelyből is engem Keresztúri Pál nem a rhetoricába hanem a logica, philosophia és theologiára vön.

12. Nagy secretuma volt Keresztúri Pálnak etiam in majoribus disciplinis tractandis, ez: hogy valamit lehetett, mind in

quaestiones et responsiones redigált; és a quaestiót láttuk az írásban, a responsiót betakartuk papirosocskával, melyet kezünkkel alá- és felvontunk, mint szintén a vocabulák tanulásában, és bizony sokszor, hogy már lopva megnéztük, meg betakartuk; melyet is mintha neheztelt volna, szabadságot ugyan nem adott reá, de nem is igen tiltott, mert tudta mint bölcs ember, hogy annak gyakor bé- és felfedése, elrejtése, ugyancsak mind olvasás, tanulás, és repetálás: semper aliquid inhaeret. Ugy is volt; például adom elő. A logicában. Quaestio: quid est genus vel species? responsio volt a definitio. Metaphysicában. Quid est ens? similiter responsio a definitio. In quo constituebant summum bonum Platonici? Responsio etc. In quo peripatetici? etc. Theologia. Quot sunt libri didactici in scriptura sacra? Responsio etc. Quot sunt historici? Quot sunt personae in deitate? etc. Responsio: tres. Quot sunt essentiae? Responsio: una; és így minden disciplinában mindenről.

Ezeket a quaestiókat, responsiókat sokszor meg sokszor elkaragvultuk olvasva előtte, osztán examinált, mint szintén oda fel irtam a vocabulák és phrásésekről. Ez in rei veritate repetitio volt, de a scholákban szokott repetitióknál százszorta jobb volt, mert a) svavis és könnyű volt, insensibiliter inhaereált a memoriában; b) hogy, mint a maga házában, praesentiájában volt, mert így nem lehetett a tanulás és repetitióra való időt játék, s ímezt amazzal elvesztegetni, a mint a gyermek azt el szokta vesztegetni, mikor a szokás szerint pensumot adnak: abite, discite, repetite, cras vagy ekkor s ekkor repetetis lectionem; nosza ekkor osztán: aha, asine nescis, extende, da isti colaphum etc. Ritkán hallatszott a mi scholánkban olyan szó. Assiduitas vicit.

13. Micsoda authorokat tanított, alig tudom jól leírni, mert mind csak az olyan excerpta quaestio-, responsióból álló írások voltak a kezemben; mindazáltal, mivel akkor, mikor ő az akademiákban tanult, a peripathetica és aristotelica floreált, Rámus ellen tusakodtak, Carthesius pedig csak ezen gyermekségemben támada, úgy Coccejus is: úgy tudom Keckermann logicáját, Timplerus metaphysicáját, Zacharias Ursinus cathechesisét, és maga Aristoteles excerptáit redigálta in quaestiones et responsiones, a mint fentebb említém. A logicában sok időt töltöttünk, Barbara celarent etc. sokat gyakorolta; egyszer, mikor avval a sok quaestióval s responsióval eltöltötte elménket, és az argumentumok, syllogis-

musok formálására kaptatott az eltanult quaestiókból, csak a materiát kezdé adni. Erről irjatok argumentumokat; lássuk, melyiktek tud többet írni. Mít irtam én, bizony nem tudom, de mint felebb a versekről mondám, én az argumentumokat olyan szaporán írtam, mint a distichonokat azelőtt; nagy kár, hogy megnincsen; Raimundus Lullius és Epistolae obscurorum virorum mellé talán odaillenék, gyönyörűségemre volna nézni pupas ingenii puerilis. Kérdéskívül abban solidum semmi nem lehetett, az aetas sem szenvedte volna.

Sokan az akkori tudós emberek közül ki nevette, ki kárhoztatta, de csakhamar csudálni s dicsérni kezdek, mikor látták, hogy én tizenkét, s annál is inkább tizenhárom esztendő korbán mind theologiában mind philosophiában publice opponálok bátran, Kolosvárt az unitárius híres professor Bongárdus praesessége, és Fehérvárt nagy tudós Joannes Bisterfeldius alatt, ki is a thesiseket elküldötte idején, és engemet névszerint invitáltatott mindenkor. Egyszer maga a fejedelem Rákóczi György, urak, püspök, predikátorok mind eljöttek a fejérvári collegiumba, alig fértek az opponens deákokon kívül be az auditoriumba a deákok, a sok idegen auditor és spectator miatt. Én az opponensek között legelől ültem a fejedelemmel általellenben. Thesis a mely ellen opponáltam az vala az egyik: «an ignis infernalis post resurrectionem corporum, sit materialis vel formalis?» Affirmatur. A más thesis nem jut eszembe a mely ellen opponáltam, de valóságos dolog, hogy sokáig opponáltam cum applausu et admiratione omnium et ipsius principis, ki is azt mondotta, hogy ha megvehetné tőlem azt a fia Ferencz számára, megadna nekem tizezer forintérő jószágot érette. A disputatióra ugyan engem otthon Keresztúri Pál készített, de imitt osztán in publico messze ült, és semmi suggestioval senki nem volt, hanem ha maga a szegény idvezült Bisterfeldius praeses segített volna, ki is mint keresztény nagy tudós ember gyönyörködött bennem mint szajkóban, adott Istennek hálát rajta mint ritka példán, dicsért, szeretett. Bongárdus ellen de deitate Christi opponáltam; szokás és illik, megdicsért. Elég az énnekem, az emberek közönségesen «kis bölcs» nevet adtak; elhiszem bizony, attól, mint hogy most is, akkor annál is inkább messze voltam, de hála Istennek.

14. Nem tudom, mások szavától indítatott-e, vagy ugyancsak maga már idejének ítélte, monda egyszer: Veni Nicolae, discamus et nos rhetoricam; két vagy három árkuson való írást ada a kezembe, hat hetet fordíta reá, többet nem, által-

menvén rajta, csak megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio; nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát irtunk, azután chriát és oratiót is.

15. Egyszer reagondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, francziául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymásután, először oláhul ezer vagy kétezer vocábulát leiratott úgy, mint oda fel irtam a deákról; megtanulám: tudom egyszer próbára hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam; osztán mindcsak a beszélő praxisra adott időt; kevés idő alatt vagy négy nyelven kezdék én érteni és csacsogni, ő pedig azt egyikét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és tanításában való dexteritását. Ezt akkor ugyan én egyiket sem tanultam jól meg, sőt azután sem perfecte, sőt már némelyeket nagyobbára el is felejttem, de ugyancsak nagy seminis thesaurus volt jövendőre, és akkor nekem s néki nagy fama s admiratio, mert én ugyancsak azon a fundamentumon építettem azután, noha mind materia, és ha ez nem annyira is, de a forma igen különbözött. Quod ad philosophiam et docendi ac discendi formam, mely ide alább világosabb leszen, az én tanulásbeli sok akadályaim és boldogtalanságaimból a Keresztúri Pál halála után, én az én istenfélő ritka jó mesterem methodusáról ezt leirni próbálom, publico rei literariae Transsylvaniae et Hungariae bono szükségesnek itélem, melyből egy nagy tudós, jóra igyekező és buzgó ember, kiváltképen immár ebben a mind lelki, mind természetire illő tudományokban megvilágosított idejében, mit nem tudna csinálni, ha elméjét reátenné és patronusi, segédi lennének a méltóságok; de erről másutt szólunk. Mathematica scientiákra nem tanított, úgy hiszem, maga sem tudott, mivelhogy azok a magyar nemzetségben hirrel sem hallattak, Apáczai János idejéig, az arithmetícának négy első speciesin kívül, kiváltképen a tudományt utáló fő s nemesi rend előtt, a kik Bethlen Gábor halála után peregrinációra sem mentek és nem is mehettek, az öreg Rákóczi György nescio quo, nisi Moscovitico brutali consilio csinált tilalma ellen. A mi szegény deákok akademiákba mentek vagy promoveáltattak, mind csak theológiára, predikátorságra készítették magokat, jus, medicina, philosophia s kivált mathesis és a valóságos literatura, ethica, politica, historia ujság s csuda volt a magyar akademikusnál. No az én jó mesterem, apám, in anno 1655. decemberben az ő életének hatvanhatodik esztendejében Görgényben meghala, kit a fejedelem siratásával és

Fejérvárott a fejedelemnek temetéséhez a templomban való közel helylyel is megbecsüllött. Isten becsülte volt meg. Említettem oda fel, hogy a localis memoriát mint nagy secretumot száz aranyon adta; láttam magam, Kemény Ferenczet annyíért tanítá reá, minket mind kirekesztett olyankor a házból; ezt az ő holta után egy Bocsárdi Ferencz nevü nemes ember régi tanítványa mutatta meg nekem. In substantia csak ez: a bibliából két vagy három ezer locust kiszedett, kezdvén a Genesisen Apocalipsisig, és részszerint jegyekkel, részszerint csúfos figurákkal, nevetséges képekkel, fabulákkal distingválta s töltötte el az ember elméjét. Csak egyet hozok elő. 1. Móz. 15 : 5. Ábrahámnak az Isten egy tölcserít ada kezébe, hogy az által nézvén az égbe, számlálja meg a csillagokat: hoc pro paradigmate sufficiat. Ez merő bolondság; de azonban a sok olvasással és examinálással az excerpált locusok inhaereáltak a tanítványnak, és ez nem volt rossz, de csak fucus volt; úgy tetszik, drága volt száz aranyon, én ezt nem tanultam, de ma Keresztúrral is versenyt futhatnék a locistaságból, csak hogy sok időre és nagy munkával tettem szert reá, és mégis jobban kívánnám tudni a szentirást; azért amotis nugis et quaestu, javallom ezt : hogy a bibliából szedjen ki az ember egynéhány száz vagy ezer locust, sine filo vei ordine historico, a mint következnek a szentirásban, sive secundum locos communes et controversias theologicas, sőt jobb lesz, ha külön könyvecskében mindeniket elköveti. In quaestiones pedig et responsiones így csinálnám; e. g. Ubi est: semen mulieris conteret caput serpentis? Responsio : Gen : 3 : 15. Ubi: justus ex fide vivit? Responsio : Hab. 2 : 4. Rom. 1 : 17. Így szépen rendesen két columnába irván a questiót és responsiót modo supra scripto, fedje be papirosocskával a responsio-columnát, és kezdje úgy repetálni, garagyolni, mint a vocabulát vagy phrásist. Mászor meg ismét fedje be a questiós columnát, és a más columna, mely az imént responsio vala, questióvá válik, mint ha így volna írva: quid est Genes 3 : 15.? Responsio: semen mulieris conteret caput serpentis. Az examinálást is belőle a praeceptor, csak vegye a kezébe a gyermekéből, jól elkövetetheti a szerint; melyben ad familiaritatem sacrae scripturae et localem memoriam sibi faciendam, szükséges, tempore examinis legyen a biblia a gyermek kezében, és ha tudja is, ha nem tudja is, mikor a praeceptornak felel, még is csak mondja ezt neki: Quaere. Kerestesse fel vele, és leszen az igaz, valóságos localis memoria. Ezt akárki experiálhatja magán. Caputot, versét

sokszor nem tudja, hogy a faciesen mely táján van, úgy talál reá. – Második secretuma ennek ez: a kiszedett locusoknak mindenik classisának legyen külön jegye, és a bibliában azt a locust jegyezzék meg plajérczczel, azzal a jeggyel; ezeknek a jegyeknek syllabusát, clavisát pedig akár elől, akár hátul írják be a bibliába; úgy reá tanul és szokik az olvasó erre, hogy valamikor forgatja a bibliát, mindjárást megismeri, ez a locus erre a controversiára pápisták vagy unitáriusok ellen, vagy erre vagy emerre való. Ezt az utolsót én a szegény fiammal Bethlen Mihálylyal próbáltam, talám Tőke-Vásárhelyi úr praeceptorsága alatt, de az első nélkül, melyet igen bánok, mert a kettő együtt teszi az egész dolgot; azt is bánom, hogy eddig közönséggé nem tettem, talán lett volna haszna, de nem rajtam mult, a mint ide alább megmutatom valósággal. Anno 1654. engem Keresztúri Páltól, nem tudom mi okon, Kolosvárra vittek volt, ott akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály akademikus, és egy honatanúlt, de igen tudós, és jámbor, istenfélő, Porthalmi András nevű mesterek valának benne, a kik engemet tanítának egy kevésse, de csak ismét hamar visszavivének Keresztúri Pálhoz. Ekkor disputáltam volt Bongardussal, mint odafel említetem, meg egy Kobzos István nevű deákkal; görögül tudós polgár embert küldött vala az apám el velem, a ki maga is erősen disputált, melyben ma is sok jut eszembe. Ekkor Bongardus keze alatt vala Bethlen Farkas, Gergely és Elek, de az atyjok ekkor halván meg Bethlen Ferencz, anyjok Kemény Kata, noha reformata, a bátyja Kemény János, és a fejedelem szólására nehezen adá a két nagyobbat a Keresztúri Pál keze alá, Eleket kicsinségére otthon tartván maga mellett. Így térének osztán meg in anno 1654. Csenger vagy Nagy Paczalon a sógorok Kapi György jószágába. Én Keresztúri Pállal Ecsedben levén a fejedelemmel, ők imitt karácsonyban communicáltak, ekkor perpetuáltattak a balkácsi és sitvei jószágban, mert ezelőtt csak inscriptióban birta az atyjok; együtt tanultam Farkassal és Gergelylyel az udvarnál és Rákóczi Ferenczczel, ennek a mai Ferencznek az apjával a Keresztúri haláláig, de Eleket otthon tanította az anyja imigy amúgy, mely is alkalmas latinus, és in historicis versatus volt, de igaz reformatussága holtig kétséges volt az emberek előtt. Farkas igen composite viselte magát gyermekségében, jól is alkudt velem. Emberkorában is valóban csinos és velem jól alkuvó ember volt, és én bizony igen szántam élete, becsületi virágában való

halálát; én úgy hiszem, ha élt volna, nekem nagy jóakaróm lett volna, mutatta atyafiságának egynéhány és bizonyos jeleit, én is a fiát szerettem, ma is szeretem, és Józsefnek is azt hagyom. Gergely gyermekségében is gyűlölt, mordálylyal kétszer ütött meg, aztán mindjárt elszaladott; igazán: quod nova testa capit, id veterata sapit. Haláláig mind ellenségem lőn szegény, ellenben a fiát Ferenczet igen szerettem, ő is; én éretlen halálát igen szántam, ma is szánom. Tíz annyi virtus volt benne, mint az atyjában. Isten nyugoszsza meg mind a szegényeket, s engemet is.

[Apáczai Csere Jánosról]

Keresztúri Pál halála után engem vivének paripán, mert már jól nyargalóztam, Kolosvárra, de nem a scholába, hanem a néném Borbálának Haller Pállal való kézfogására, és onnét Búnra a lakadalomra anno 1656. farsangban, mely is meglőn, noha azután mind az atyámnak anyámnak nagy keserűségére, mert az anyám arra való bosszujából, hogy Bethlen Ferencz veji Kapi György nagyságos úr, azért ő is a leányát nagyságos úrnak adja, nagy részint az atyám kedve ellen adta Haller Pálnak, a kinek abban az időben a nagyságos tituloson kívül semmije sem volt, mert az atyja Haller István a két fiának Pálnak és Jánosnak az egy Fejérvárázán kívül semmit sem adott, az anyámnak kellett jó szerint tartani a vejét, azonban a néném pápistává lőn az ura kedvéért. Az anyám igen buzgó levén vallásához, megátkozá a nénémet, lőnek gyermeki, de egygyel megsérvék, s meghala; azután a gyermekek is meghalának, magva szakada, vő, titulus, vallás, minden oda leve; tanulhat erről, a kinek Isten eszet adott. No én a telet otthon ellézungém, vadászám, egy szóval, elvesztegetém.

Vűn osztán az atyám Fejérvárra a gyűlésbe, és azon alkalmatossággal ada a scholában Isacus Basiriusnak keze alá, kiről más alkalmatossággal emlékeztem rövideden, de itt már bővebben kell szólanom róla. Szállásunk, asztalunk az atyám házáznál vala egy Nitrai Pál nevű öreg legény gondviselése alatt, szakács volt, szolgáló s minden. Az öcsém Bethlen Pál is ott volt, privatus praeceptora volt, de én attól nem tanultam, sem hallgattam, mint immár a szokott név szerint publicus, hanem a professiókra jártam, noha bizony volt volna még elég szükségem ide alább valókra is.

Ez a Basirius volt natione Gallus, patria Ratomagensis,

religione reformatus, educatione et meliore patria Anglus, Carolus I. megöletett angliai királynak sacellánusa, és a mint ő mondotta, annak a veszedelme alkalmatosságával, propter vitam salvandam, profugus, exul; feleségét, gyermekit odahagyta, ment Konstantinápolyba, és mind ott, mind Syriában, Aegyptusban és Ázsiában bujdosott, a míg Isten Erdélybe vezette, a pedig így történt.

Anno 1655 az erdélyi szokás szerint a tizenöt ezer arany adót (mert akkor az adó csak annyi volt) vitte be Barcsai Ákos, ehez akadván Basirius, hozta ki magával Erdélybe sub spe melioris conditionis ipsi dignae, hogy a fejedelem accommodálni fogja, és Bisterfeldnek collégája leszen. Bizony jól is jára, mert a fejedelem 1000 tallért fizetést, professori hivatalt vendele neki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala, és az egész collegium Fejérvárott, az előtteni nagyhirű Alstedius, Piscator, Bisterfeld hire neve, tekintete becsületével együtt reá szálla, kivált hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet, és ott is micsoda rendű, és onnét micsoda formán kiüzetett exul, semimartyrnak tartatott, ob causae justitiam; mely annál is könnyebben succedált neki, hogy abban az időben a szegény magyarok kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német, s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulum felvenni sacrilegium lett volna, valamig Apáczai János, (kiről ide alább) ezt a jeget el nem rontá. Fejérvárott négy akademikus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poeticae, rhetoricae, logicae facultatis rector volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor. O vanitas et miseria nostrae burdae gentis!

Ebben az időben invalescálni kezdvén a reformata ecclesia Angliában, az ecclesiae regimenre nézve az episcopale et presbyterianum név, úgy ismét a hollandiai akademiákban philosophia peripatetica, harmonica, carthesiana, ramea, neoteriana etc. et theologia coccejana és egyéb efféle: a mi deákink onnan felül lehozták ezeket a neveket és veszekedéseket Magyar- és Erdélyországba. A vén papok és mesterek, és azok között Keresztúri Pál is (noha ő igen moderatus) episcopalis és a philosophiában aristotelicus volt, úgy ez a Basirius is; de ez mint Anglus, archidiaconus Northumbriae, felette zelosus és szeles volt, melylyel az immár praeoccupatus fejedelem, urak és a vén Csulai György püspök, és a predikátorok előtt kedves, de moderatusabb és tudósabb emberek és akkori hires pataki

collegium és jó indulatu ifjuság előtt unalmas volt, a minthogy haszontalan disputációkkal (melyre Patakon cum sale et pipere megfelelték neki) importunus turbo volt, és azt a szikrát nagy tüzzé gerjesztette annyira, hogy Erdély (az ecclesiát érted) a fejedelem s urak episcopalisok, ellenben a fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna, a pataki schola, a predikátorok színe Magyarországon, presbyterianusok voltak; jámbor emberek Heraclitusok, a pápisták Democritusok lettenek miatta. Én is episcopális gyermek, még pedig igen mérges voltam, míg az idő nem corrigált. Erről a Basiriusról azt irhatom: jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviselő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban, promptus, tersus, cum pronunciatione gallica, theologus mediocris, et in aliis etiam praeter matheosim tinctus magis, quam solide eruditus, zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta. Engem szeretett igen és optimus és charissimus discipulus nevem volt előtte, úgy Apáczai Jánostól is, kiről ide alább; derék emberek és az ő maga tanítványai ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Predikátornak a maga nyelvén, úgy hiszem, híres volt, abban is holt meg, visszamenvén in anno 1661. Angliába, megadatván sub Carolo II. tiszti, becsületi, szerencséje; meg is érdemlette hosszas számkivetéséért.

A theologiában Vollebiust tanította, a philosophiában bizonyos authora ki volt, nem tudom, mert maga irt otthon magának, és osztán minekünk sokat dictált; elkezdette a szón, azt egy darabig ideig anatomizálta; hucusque onomatologia, eamus ad pragmatologiam; a bizonyos, hogy abban a dictálásban sokféle volt: philosophia, philologia, ethicum, politicum, historicum, de én, és az én nálamnál sokkal idősbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak, és ha az alumnia a deákokat és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolosvárra Apáczaihoz mentünk volna, a minthogy a deákoknak java azt is cselekedte, Kolosvár, Debreczen s Patakra. Semmi alatta való dolgomat nem tudom megírni, hanem hogy theologiában, philosophiában mindenkor opponens voltam, és egyszer de laudibus metaphysicae, publico frequenti auditorio peroráltam. Így veszett nagy károssal az időm ab anno 1656. márcziustól fogva usque ad annum 1657. júniusig; csak hogy a Keresztúri Pál kincsét el nem vesztettem mind, mert azt ugyan a talis qualis dietalis professio, disputatio s exercitium mind conserválta és szaporította is.

Anno 1657. júniusban Fejérvárról el kelle futnunk, Munkácsnál kiütött lengyel hir miatt, és következék a lengyelországi, és tatár miatt való nagy veszedelme édes nemzetségemnek. Én otthon az atyám mellett fütöztem, fűrjészttem, nyargalóztam, az idvezült Bethlen Mihály defectusán a keresdi jószágot foglaltam. Ritka dolog is esék egyszer rajtam. Nekem volt egy ölyvem, mely a házi ludat, réczét, pujkát, macskát, kicsiny malacgot, kis városi vizslát is elfogott; azt gondolám én, hogy én nyulat, vadréczét, ludat mit rakással fogatok véle, de olyan vad madarat, fűrjet, foglyot, réczét nemhogy fogott volna, de üzni sem akarta, mely miatt szörnyen eléheztem; és iszonyu rivó volt. Egyszer a szőlőben Búnon egy szakadásban nyúl-süldőre igazítanak el; én mindjárt a szegény Pál öcsém-mel a szőlőben az ölyvvel csak gyalog, még menőleg egy gémnek is bocsátám, de egy kevéssé ment utána, visszajöve, noha könnyen eléri s elfoghatja vala; menénk a szőlőszakadásban, kerestetjük a vizslákkal, az én ölyvem rettenetesképen rí, mely a madarászás idején szokás, és majd csaknem természet ellen vagyom; én haragomban levetém az ölyvet a kezemről a földre, osztán ismét kezem mutatásával hívám, félvén, hogy azalatt a nyúl kiugrik; de az én ölyvem nemhogy a kezemre, hanem egyenesen arczul az orrom s ajkamban ragada olyan erősen, hogy némelyik körme az orromon által az orrom lyukában, némelyik az ajkamon pofámon által a szájamba ment. Isten tartotta csak a szemeimet meg. Megfogtam két kézzel a derekát, úgy húztam, de ha a számbahatott körmét a fogammal meg ne harapjam, soha bizony el nem szabadíthatom vala magam tőle, nem is szólhattam, a szememmel se nézhettem, addig osztán a földön összerontám, cséplém, s utána megsiratám. Puerilis vanitas! hogy ha magamon nem történt volna, bizony el sem hinném, de valóságos igazság, későre nehezen gyógyula meg az orrom kivált. Szintén akkor szaladván a fejedelem ki Lengyelországból, Szamosujvártt csinála országgyűlést, oda az én atyám is, de csak a véle Krakkóban levő haddal tisztességesen elérkezék, mert a több erdélyi had vagy rabbá esett, vagy elveszett mind. Az atyám eleiben menvén, Németiben voltunk szálláson. A gyűlés után hazamenénk Búnra, vadásztunk, de csakhamar az atyám gondolá, Isten nyugossza meg, hogy énnékem nem jó lézegnem. Egy hitvány tollas, fekete nyelvű csákányom vala, büszkélkedtem vele, azt elvételét, hogy nem gyermeknek való, és az atyámmal együtt Berkenyesre és Kolosvárra menénk, és ott mindkettőnket az öcsém-mel együtt,

Várad Miklós gondviselése alatt a scholában Apáczai János keze alá adának, és az új farkas-utcai collegiumban nappali tanulószállásul a kapu felett való házat rendelék, melyben a senior Uzoni Balázs lakott, kiről ide alább leszen szó. Ez a szállás is nagy jómra lett, és bár az Apáczai János keze alá való kelésem az országos akkori sok változások miatt anno 1658-dik kezdetére vetődött, melyekről itt szólani sem hely, sem idő nincs, megyek Apáczai János dolgára.

Apáczai János volt Barcza-apáczai szegény, ott minémű szabadsággal élnek olyan ember gyermeke; öcscsével Tamással, mindketten szép állapotra mentenek. Tamás tanuló társam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyében; igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való. János pedig theologiae, philosophiae doctor volt, és nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt, a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és görög nyelvben csudálatos nagy perfectióra ment volt Hollandiában, meg is házasodott volt, és ha nemzetségéhez, hazájához, abban a dicsőséges Istenhez való szeretet le nem hozta volna, professori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel. De az Isten házának és nemzetségének szerelme emésztette meg, melyet megmutat az ő magyar encyclopaediája. Bizony dolog, ha az Isten hamar el nem veszi vala, és bár csak azt a mit éle, a hazában, békességben fordíthatja vala a közönséges jóra, sok nagy tudós embert csinál vala, és mind az egész nemzetséggel, külső-belső renddel megkóstoltatja, szereteti vala a solida eruditiót, kiváltképen a mikor osztán Kolosvárott tisztességes állapotra mene, először Keresztúri Pál kegyes patrocíniuma által; melyből is ítélhet az ember Keresztúri Pál nagy kegyes moderatiójáról, melyet is a közönséges jóért megjegyez-ném szükségesnek itélék.

Mikor ez a nagy tudós ember lejött az akademiából, az akkori erdélyi szokás szerint Fejérvárott adják kezébe a poetica classist, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének. Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordítatnia magyarra a poetákkal, de nem hogy azok tudták volna, de az egész collegium mesterestől együtt sem tudta volna, (a micsodások akkor voltak) végbevonni. Ő azért maga foga velek együtt hozzá, és annak alkalmazásával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani,

ugy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theologiára s philosophiára járók is, Bisterfeld német nagy professornak és Apáczainál ordine et professione elsőb, de tudományyal infinite alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rhetorainak nagy gyalázatjára és boszuságára. Ez a jóra való igyekezete Apáczainak először gonosz, de azután nagy jóvára lett, mert minthogy az említett secták szerint, theologus presbyterianus, philosophus carthesianus volt, a fejedelem előtt úgy elvádolták, hogy hallatott olyan szó akkor, tudom, de a fejedelem szájából-e vagy a vádolókéből, nem tudom: megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fejérvári torony tetejéből vetnék le. Ellenben Keresztúri Pál fiának hívja, és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul a fejedelemnek, vegye ki ebből a collegiumból, tegyék mesterré Kolosvárott, a rákot a Szamosba. Így is lett; és osztán esztendők és sok változás után a hazának, az atyám szerze neki Barcsai Ákostól a rendszerint való kolosvári fizetésén felül esztendőnként az aknárról négyszáz forintokat. A nagyatyám Váradi Miklós is jó patronusa volt. No elég az, Apáczai nyitá meg Erdélyben a tudós embereknek mind a becsületnek ajtaját, megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet, és elviselheti. Szép projectumot irt vala egyszer, melyben megmutogatja vala, hogy a Basiriusnak rendelt ezer tallérből és az akkori fejérvári collegiumra esztendőnként menő költség-ből nyolcz professor, akademia, és classisok tanítására való gymnasium kitelik; nem hiszem, Barcsai Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte.

Minthogy Apáczai engemet még Keresztúri Pál keze alatt ismert, és minden, oda fel említett dolgaimat kit látott, kit hallott, és jól tudott: tudta azt, hogy mint egy confusum chaos, úgy van az elmém, de még is a tudománynak holmi magvai vadnak a fejemben, és talis qualis jól megértő latinitásom vagyon, és az elegy-belegy materiáknak rendes formadások jót tehet bennem, igen örült nekem, ő is optimus és charissimus discipulus nevet adott, és mind publica professióban, mind házánál in privato collegio szorgalmatosan kezdte tanítani. Publice a theologiában Amesiusnak a Medulláját, philosophiában a Carthesiust és Regiust tanította, privatim Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus institutióit kezdé tanítani, de mind ő, mind én szerencsétlenek lőnk kettőben igen. I-o: tanulótársakat, mint magya-

rok között új tudományokra nehezen találta, kedvetlenek voltak hozzá, csaknem erővel voná reá Macskási Boldizsárt, ki azután Erdélyben tisztességes uri ember, Vadas Gábort, ki egy haszontalan ember, Köpeczi Jánost, ki azután derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa, Szentgyörgyi Györgyöt, ki theologiae doctor és jó predikátor lett. II-o: Mikor legjobban belekapunk vala, bejövének a tatárcsád, moldvai, havasalföldi vajdák, kozákság Erdélybe, túl meg a fővezér Jenőt, Lugost, Karansebest elvevén, Barcsai Ákost fejedelemmé tévé, s elbomlánc. Lőnc szertelen bomlás és változás az országban, engemet vivének az öcsémmel együtt atyám s anyámhoz Segesvárra, rettenetes tanulásbeli kárunkkal; quasi vero Segesvár erősebb Kolosvárnál: de az Isten így akart meglátogatni és tudományomban meggátolni, mert ez a futás volt anno 1658. júniusban, és én Kolosvárra tanulni nem mentem, hanem in anno 1659. januáriusban. Ez fél esztendő alatt való időtöltésem vagy veszteglésem így volt.

Barcsai Ákos fejedelemmé tétetvén a fővezértől, Jenőnél jöve bé Segesvárra, ott lőnc hogy már fejedelemválasztó gyűlés, ne látszassék mere csak töröktől obtrusus, ott azért választák, conditiózánc és köték; de Rákóczitól való féltében mene Dévára és véle együtt az atyám, anyám s én is; ott igen kurta levén a fejedelemséghez képest a kancellaria is, én voltam egyik kancellista; a szegény Haller Gábor és a szegény atyám rettenetes sokat irattak publicumokat velem, úgy hogy ugyan elállottam belé; akkor jócskán és hamarébb tudtam írni. Ott hirdeténc gyűlést Maros-Vásárhelyre, és oda jöve mintegy másfél ezer török hozzájok, melylyel először Segesvárra, és azután Maros-Vásárhelyre menénc gyűlésbe. Jut eszembe, egy nagy óriásforma magas, testes, erős ember vala a törökök tisztii, Hadzsi Mustafa-bég vala neve, magyarul jól tudott igen úgy, hogy a gyűlésben egyszer maga tolmács nélkül proponálá a templomban a státusoknak, hogy legyenek hívek a hatalmas császárhoz és annak czirákjához Barcsaihoz; másként ha tökéletlenkednek, azt nyerik, hogy a kemencze nagyobb lesz a háznál. Nevetve beszélték akkor azt a napkeleti proverbiumot, de bizony, keserves magyarázatja volt a sok égett faluban felálló sütökemencze; de az nem idevaló. En addig nyargalóztam, puskáztam; menjünk a scholába.

Anno 1659. januáriusban visszavűnc az atyám a nagyatyám és Apáczai János keze alá Kolosvárra sok károm és lézengésem után, mert kikapott az elmém lóra, kutyára, kupára, és

kicsiden mult, Isten kegyelme által, hogy a nyóstény személyekre is nem; de ez maradjon másuva. Hozzáfogánk ismét az elhagyott leczkéinkhez, a kik megmaradánk, de nagy baja volt a szegény Apáczainak ez is: hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehattünk; két globust ugyan szépet vőn a nagyatyám énszámomra, melyek még ma is megvagynak, abból a geographia és astronomiában is belé nyalintata engem Apáczaik: ekkor már a theologiában respondens is voltam, nevezetesen egy celebris disputatiót irt vala de peccato originali, és én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia, melyet, ha a háború engedje, ki is nyomtatok vala. Unitárius professorok, papok, pápista páterek is invitáltattak és opponáltak. Ezalatt meghala a nagyatyám Váradik Miklós, és az atyám s anyám odajövének, eltemették, és engem s az öcsémet ott a háznál hagyának; onnét jártunk fel, mint ezelőtt megirtam, a scholába, de nem sokáig tarta, mert ezen esztendőben nyárban bejőve Rákóczi sebes haddal Magyarországból, Barsait kiüzé s kiszalasztá Erdélyből Törökországba, kivel az atyám is elmene, és ezekre nézve engemet öcséstől, nem tudom micsoda világi okokból, de az Istennek (mint ez másutt meglátszik) az én lelkemre való kegyelmes gondviseléséből, az atyám elvitete magához. Eddig van az én erdélyi scholám.

Következik két esztendeig való káros vesztese az én tanulásra való legjobb ifjúságomnak, a melyet, bizony, keservesen emlétek, és álmélkodván Istennek adok hálát, hogy Keresztúri annyira készített volt, hogy a deák könyveket megértsem, és sokféle scibilének magvával eltöltött; Basirius ha igen sokat újat nem épített is azon a fundamentumon, ugyancsak nem hagyta elpusztulni; mint a jó gazda a házát legalább fedéllel tartja és tatarozza: így cselekedett velem; Apáczaik pedig az elébbeni chaost rendbe vette. Az ó philosophiát az ujjal conferálván, annál nagyobb világot hozott az elmémbe, úgy hogy jómra fordult a hiábavalóságnak is tanulása. A solida theologiát, és az Erdélyben új de legszükségesebb, a világi életre, és főember gyermekének kivált legillendőbb és györörüségesebb tudományokat megmutatta. A probatus authorokkal megismerkedtettem, és egy szóval a tudományt és könyvek olvasását úgy megszerettette velem, hogy azt senki és semmi ki nem üzhette az elmémből s kezemből; a világnak jó, gonosz, minden munkái között, változási között is kívánva kívántam tanulni valamikor lehetett, olvastam, még vadászó napjaimnak estvéin is, kivált a bibliát; úgy conserváltam, a mennyire lehetett, két

esztendő alatt, azt a kis tudománymagot, remélvén s vágyódván az akademiákban, hogy ott Isten megszorítja s megneveli s érleli. Apáczeit azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is, magához szedte; ha maradéka maradt volna, és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczeit mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm; a szörnyű tanulás, és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlén testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die anni 1659., hogy az égben mondhasza igazán és örökké: új esztendőben mi vigadjunk, dicsőült Jézust mi imádjunk.

Tanuljanak ebből, mert én ezt nem magamnak írom, a tanító szülék, curatorok, a tanítók és tanulók, hogy a gyermeki időt siessenek jóra fordítani, mert nem tudják meddig tart, non aestas est laeta diu, componite nidos. Ha valahol ezen a világon, bizony Erdélyben van helye s ideje amaz apostol szavának: drága pénzen, nagy áron is megváltátok, vegyétek a jó alkalmatosságot, mert a napok gonoszok. Az Istenért ne tékozljátok tanítók a hiábavalóság tanítására a gyermekek szép gyengeségének, mint a viasz vagy spongyia akár mit bevevő elméjek idejét. Oda feljebb említém a biblia és locusok tanulását; nem volna-e jobb azt praemittálni amaz sok haszontalan grammatica, syntactica, poetica repetitióknak, vagy bár csak conjungálni a kathekismussal? hány poeta, rhetor vagyon, és kit a bajusza s azt csirakoló magistra felettébb is megtanít, s mégsem elég, hanem Ovidius kell, de arte amandi, Catullus, Tibullus, Propertius; familiaris ez egyéb könyvek között, de Esaiás, szent Pál stb. az egész biblia sunt peregrina; a mi pedig legveszedelmesebb, in aetate lubricissima vesztegetődik abban a két classisban el az ifjuság elméje, a philosophiát praeoccupálja a füles Zsófia és a theologiát az atheologia. Az tanulná-e jól az Istent és annak igéjét, a kit már az ördög elfoglalt? Bezzeg az a tövisben való vetés; ez pedig nem az ifjak, hanem a vének, a tanítók vétke, keservesen hallgattam és panaszlottam a tudós embereknek. Az én ipam Kún István, kivált mikor osztán jól ivott, annyi verset citált a poétákból, hogy elcsudálkoztunk rajta, de a bibliából ezeriben egyet, noha azt vénségére vagy csak a predikációkból

kellett volna tanulni. Mi ennek az oka? *actus memoriae in puerili aetate et adolescentia nugis occupatae*. Mivel nehezebb Mózesből: *in principio creavit deus coelum et terram*, mint Ovidiusból: *in nova fert animus mutatas dicere formas?* mindenik 35 betű csak és hét szó. Nem evangelicus ember szájába való pedig ama bibliaolvasást tiltó vallásnak a szava: nem gyermek, vagy leány, vagy asszony-ember kezébe való a biblia; mert mást mond Mózes sok helyeken, és Pál apostol Timotheust arról dicséri és inti, hogy anyja, nagyanyja az igaz hitben volt (az pedig tudomány nélkül lehetetlen), és hogy ő is gyermekségétől fogva tanulta a szentírást. Filep apostolnak (evangelistának) négy prófétáló leányt olvasunk, melyen nem jövendőmondót, hanem tudós dicsérőt kell érteni. *Actorum 21 : 9*.

Tanuljátok szeretni a könyvolvasást oh főrenden való ifjuság, ha vagy a scholától elvett valami gonosz idő, a mint engemet, vagy ha rendesen hagyjátok is el a scholát, olvasás által tartjátok meg, a mit tanultatok. Sőt az idővel, érő elmével való olvasás, nem hinnétek mely tudóssá teszen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen. Annak felette sok büntől oltalmaz meg az olvasásbeli gyönyörű magad foglalatossága. Rút idő vagyon, nem mehetünk ki, mit csináljunk? kártyázzunk, igyunk, hazudjunk, trágárkodjunk, vagy még rosszabbat is kövessünk; nem jobb volna-e annál egy szép historikus, politikus vagy geographus, vagy valami szép fabulás, tréfás, mulatságos könyvolvasás, *sine peccato, et cum profectu ac delectatione?* Osztán az is jusson eszedbe, egy ló-esés, bénulás, köszvény, vénség, háborúság, rabság elrekeszthet minden mezei és lóháti mulatságtól, olyankor mit csinálsz? Hála Istennek, hogy én az olvasást szerettem, és az ördög azt el nem vehette; bizony ha az nem lett volna Isten után ebben a szörnyű hosszas inségemben, vagy gutta, bolondulás, vagy még rosszabb is ért volna. Édes fiam József, bár csak tenéked használjon ez az írásom.

[Zrinyi Miklós haláláról]

Édes hazámba érkezvén [a külföldi peregrinatio után] az édesatyám mint látott légyen, az ítélheti meg, a ki első-szülött fiát annyi esztendő, annyi költség és busulás után felnevelkedve és reménysége beteljesedésével látja; mert az én atyám énvelem contentus volt mindenképen. A fejedelem, urak, főrendek is mind jó szívvél mutatták magokat, hihető az atyám tekintetiért egy részről, és másról: *uj szita szegen függ*.

Kiöltözém én a pántlikás köntösből magyar ruhába; elég botránykozásra voltam egyik mind másik köntösben a dá-máknak, mint az ide alább meglészen, talán bővebben írva, de nékem ekkor csak a Marssal volt teli a fejem, nem Vénussal, csak a hadba siettem az atyámnak nem kicsiny kedvetlenségé-vel, mert az atyám hontartani és minélhamarébb megházasítani kívánt volna, de én mind csak azon unszoltam az atyámat, készítsen és bocsásson a hadba, Zríni Miklós akkor leghíresebb vitéz magyar ur mellé. Meg is cselekedé, köntös, jó paripák és szolgálkkal elkészíte, költséget is jócskán ada ugyan, de meg-mondá, ha kevéselem, hát az anyámnak maradott tiz ezer forintból harmadas lévén, én költsem azt, mert többet adott már tanulás- és járásomra ezerkétszáz aranynál, és azonkívül sok ló, köntös etc.; néki több gyermeki is vadnak. Nem vádo-lom ez aránt, mert én ugyan bizony sok pénzt el tudtam volna költeni, sétálni, csak adtak volna bőven, noha kártya, koczka, k ... ára s kupára nem költöttem.

Megindulék én augustusnak a végén, és az uton Kassán egy híres pánczélcsinálónál alkuvám egy halhéjas karaczélt sisak- és karvassal együtt, czifrát, aranyos egynehány pléhek rajta, kin a czímerem, symbolum, kin egyéb emblemák volta-nak, és hogy stucz, muskatély meg ne járja; szép, jó volt, de százharminczöt magyar forintot adtam érte és igen nehéz volt. Első rabságomkor a feleségem Teleki Mihálynak ajándé-kozta, de ő megadta az árát igazán, nem vette el a nélkül.

Menék feljebb jó bizott gróf Tököli Istvánhoz Kézmárkra, ki is nemcsak jó szivvel tartá, látá, vendégle mind ott, mind Rosenbergen, hanem szálokon maga jobbágyival ajándékon lekülde Trencsínig. Ennél szebb, magunknak, lovunknak nyu-godalmasb és kevesebb költségü utazásom nem volt sohult és soha.

A töröknek szent Gothárdnál való erős megverettetésé-nek hire még Erdélybe nem ért volt, és annál inkább siettem; de itt Tököli István a [szégyenletes vasvári] békességet is megmondá, melyen én megszorodám, mint az én experien-tiam alkalmatosságának elveszésén, de feltevém, hogy csak elmegyek a felől, az akkor híres bátyám Zríni és több magyar urak kedvéért; és onnét Velenczébe, és ha a velenczések meg-hadakoznak a törökkel Candiába, odamégyek, valamint járok véle.

Trencsinben akada hozzám Radics András, ekkor kassai secretárius és város követe Pozsonban, kihez és miért, ő dolga.

Ez azután híres kurucz, munkácsi kapitány volt. Már a békesség meglévén, a hadak oszlottak téli kvártélyokra, ki éppen hazájában. Trencsin s Pozson között a föld a két fegyver miatt elpusztult, sok tolvaj, éhség volt, Trencsinben rakással hevert a ganéjdombokon a gyermek, az éhség miatt ki halva, ki beteg; szomorú spectaculum volt. Az emberek és a kételenség tanácsából, mi a Fejérhegyen által bemenénk Morva szélébe, és osztán úgy fordulánk Holics, Sassin, Malaczka, Szacolcza és Pozsonba.

Morvában egy nagy, nem régen tatártól elégetett és ujabban épülni kezdett faluban egy az utca közepire csak egyedül épített kis viskóba szállék én a szakácsnal, a lovak, legények és Radics a derék utca-szerben házakhoz szállának csak délre. Az én szakácsom mindjárt fanyárson pecsenyét kezdte sütni, nem tudta ő, hogy a kürtő, még pedig igen bölcsen, pozdorjával mivel be volt dugva, senki sem mondotta; a dugó meggyulván, attól a heján való gaz, és a ház fedele belől; eszembe vevém én, kapám az asztalon levő pár pistolyomat, melyet abban az időben mindenkor magam szoktam volt a tokba ki- s betenni s vinni, és nappal az asztalon, éjjel fejem alatt tartani; mondám a szakácsnak: jere menjünk el; én menék a lovakhoz, és mondám: lóra katona, hoczca a pejt; ahhoz biztam leginkább, minthogy a paripának a legjava is volt; felülék, őket is felültetem; Radics szolgástól a tűz oltásán szorgalmatoskodék, mondám neki: bizony jobb ha felül s elmegyünk; ő is megfogadá, a szakács a nyárspecsenyét úgy hozta mint a flintát. Hát ihol jó mindenfelé a falu, de nem cseber vagy kártyával, hanem dárda, dorong és fejszéssel, szidnak veszedelmesül bennünket; és mi csak eljövünk, és a falun kívül meg is rugaszkodánk, félvén én attól, ha a falu derekasint meggyul, utánunk jönnek, de nem gyult meg, a viskó külön egyedül a patak mellett, és csendes idő is lévén. Más faluban megsüté a szakács a flintát, abraklánk, háltni meg elébb menénk. Holicson Czobor Ádám gyermek-tutora Sennyei István veszprémi püspök egy nap jól tartta, nemet vetvén vélem mint erdélyi familia, és az én nagyatyámnak a néhai Sennyeiek Erdélyben kedves atyjafiai és barátjai lévén közelről.

Pozsonban keveset mulattam, az érsek Lippai György igen kegyelmesen látott, és öcsce, ugyan Lippai, de ifju házas báró, és egy Liptai nevű komornyikja barátságosan éltek vélem. Majd minden nap ebéden az érsek asztalánál voltam. Irhatnám szép, de csendes vélem való disputatióját, kit a

vallásról thézis vagy kérdésül tett fel: elkárhoznak-e mind a pápisták? Én feleltem: az apostoli első ecclesiától fogva a Luther Márton és társai által lett reformatióig sok különböző formában volt az ecclesia, de valaminthogy akkor sok ember idvezült, úgy ma is sok pápista név alatt való idvezülhet. Sok volt a szó, nem ide való.

Pozsonból mentem Sopronban, hires lutheranus prokátor és főember Vitnyédi Istvánhoz, onnét Kőszeg és Rohoncra, Batthyány Kristóf nagy gróf urhoz, ki is igen jó szivvel látott egynéhány nap, de elsiettem, félvén a részegségtől, melylyel azelőtt a Batthyány-udvar hires volt; azt is költöttem, hogy holmi okra nézve bort nem iszom egy ideig (nem merék innya). Emberséges szolgát ada késérőt épen Csáktornyáig, a ki a szentgothárdi harcz helyén mindent megmutogatott. Németujvárból s Dobráról mentünk Rakiczánra gróf Szécsi Györgyhöz, ki is egy nap becsülettel látott, és onnét Csáktornyába Zríni Miklóshoz. Érkeztem pedig oda 13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt nap lehetete véle esmérkednem, s oda lőn.

Engem az a nagy ember érdemem felett becsüllött, és a mennyire azt egynéhány nap tapasztaltam, szeretett. A várbán egy szegelet-házban nekem tisztességes kárpitos házat külön, lovaimnak, szolgálímnak a városban jó szállást és tisztességes bő prebendát renделе, minthogy olyan rendet tartott, hogy maga, felesége, két-három kedvesebb urfi, vagy olyan kedvesebb első rendü szolgálója s papjával, nyolcz személylyel, benn a maga kis palotájában ett, lévén más nagy asztal uraiméknak a nagy palotán. Melyet az akkori időben nem is igen dicsértek, mint németes szokást a magyarok benne, minthogy a magyar felesége holta után, a német feleséggel kezdete volt, és csak akkor ett a nagy palotán, a mikor sok uri fő és vitéz rend vendége érkezett. Nékem benn volt véle asztalom; ekkor kevesen ettünk benn: maga, felesége egy kis asszonyka, Zichy Pál urfi, Vitnyédi csak akkor érkezvén oda, Guzics Miklós udvari kapitánya, a páter és én. Nem sok tál, mint a német szokása, de ugyan szép uri asztal volt a belső: a nagy palotán hosszú, igen magyaros és bő, tisztességes asztal volt, minthogy nagy udvara is volt.

Magáról hogy irjak, nincsen erőm s időm reá, csak azt irhatom: igen tudós, vitéz, nagy tanácsu, nemzetéhez buzgó, vallásban nem babonás, képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életü, az olyanokat és az

igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy és szép természetű, lelkű és ábrázatu, in summa: akkor magyar virtuosus és híres ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva maig sem, – ha olyan országot és szerencsét nem birt is, – sőt talám ezután sem léssen, noha az Isten titka és tárháza véghetetlen.

Ezalatt érkezék hozzá, tamquam intimus consiliariusához, nemcsak a szokott nagy pecsétű mandatum deákul, hanem egy kurir által császár (kis titokpecsét alatt, a mint szokták hívni) Handbriefje, németül irt. Úgy láttam: az a duplicata kis levél, kurir, suspectum volt előtte; Vitnyédi dissvadeálta is menésit, mert sietve hivatta ő felsége Bécsbe tanácsba a magyar dolgokról, és az ekkor a törökkel tanácsolt békesség- és portai követségről etc. A francia király küldött volt neki tiz ezer tallért ajándékon hire és jószága pusztulásaért, melyet noha a császár hírével vett volt fel, és Bécsben vendégeskedett el, mégis gyanuban volt miatta. Vitnyédi dissvasiójára hallám, hogy mondá: conscia mens recti fama mendacia ridet; semmit sem vétettem, ha veszek, ártatlan, tisztességesen, az igazságért, nemzetemért veszek, hogy ezt a törökkel való gyalázatos békességet nem javallottam, melyben nem voltam egyedül etc. Elvégezé, hogy csak postán, kocsikon megyen; Zichyt, engem, egy inast, deákot és szakácsot viszen, Bécsben elég szolgát talál.

Ezalatt szép őszi idő járván, majd mindennap vadászni jártunk, paripát adatott mindenkor alám. 18. novembris erdei disznókra menénk, ebéd után hintón, volt ugyan paripa is, Vitnyédi az első, én a hátulsó ülésben bal s ő jobbfelől ültünk csak hárman; egy fabulát beszéle, méltónak tartom leírni, nem tudván ő, hogy három óra mulva meghal, talám cygnea cantiója helyén volt. Az pedig ez: Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozik egy barátja szemben véle, kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek, hanem visznek. Kik s hova? Felelék az ördögök: Pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan roszul vagy, kinél roszabbul nem lehetnél. Felele: Roszul bizony, de még is lehetnék én ennél is roszabbul. Melyre emez álmétkodva: Hogy lehetnél roszabbul, hiszen a pokol mindennél roszabb. Felele: Ugy vagy az, de most mégis visznek ők engemet noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hátha megnyergelnének, magokat is velem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba

mennék, hiszen rozszabbul volnék úgy ennél is. Applicia Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.

No, elmenénk vadászni. Ő maga levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál s vége lőn a vadászatnak. Kisereglénk a hintóhoz, az ur is, hogy immár hazamenjünk; estefelé is vala. Azonban odahozta a fátum egy Paka nevű jágert, ki monda horvátul: én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennék, elveszthetnök. Az ur mindjárt monda nekünk Zichyvel ketten, látván hogy elakarunk menni véle: öcsém uraim, kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: csak beszélgessen itt kegyelmetek, öcsém uraimékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond t. i. Paka, mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, stucz kezében, Paka után nyargala; egy sabaudus, Majláni nevű ifju gavallér, Guzics öcsöce, inasa, még egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: hamar a hintót, oda az ur. Menénk a mint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezeben, a mint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélte: hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, a míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jaj-szót; Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezék, hát Paka egy horgos fán, az ur arczczal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az ur felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott zsebébe) állítsátok a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle: de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, azután hanyat fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala: egy balfelől a fülén feljül a feje csontján ment csak, és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé, rútl szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a toroka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén; volt a kezén valami kis körmölcslés, de a semmi sem volt. Rettenetes sirás lőn az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta. Azt akarják vala,

hogy én vigyem a hirit a feleségének, de én, mint új esméretlen ember, elvetém magamról Zichy Pálra. Fogók a testet, és a mely kétfelől eresztős hintóban kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyújtóztatók, és én az ablakban ülék és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon fejér bársony dolmányba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, a ki eszén sem volt buvában. Így lőn vége Zríni Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stucz, spádély lévén nála.

[Bethlen Miklós két házassága]

Látván az idővel és testi erővel a bűnnek is bennem való nevelkedését, édes atyám intését, jóakaróim tanítását, és az Isten parancsolatját 1. Kor. 7 : 2. megfogadám, és in anno 1667. adám elmémet valójában az házasságra; és eltökéltem volt elmémben azt, hogy mivel Isten engemet addig, akár mint, de csudálatosan, meggátolt az asszonyember megismerésétől: özvegy asszonyt, ha nem tudom micsodás leszen is, de soha sem veszek, hanem leányt, hogy osztán házas koromban az ördög és a test szűz leányra ne vágyódtasson és rútabul meg ne essem mint nőtelen, és világszerint szabadságbeli koromban: mert e volt valósággal az oka, hogy szép, ifjú, özvegy személyeknek alkalmatosságait, melyek másként készek, és bizony nem alávalók voltak, megvettem. Feltettem azt is, az atyám is azt javallván, hogy pópista vagy unitária feleséget soha sem veszek, hanem magam vallásomon valót, vagy a mint nevezik lutheránát. Volt ugyan köztünk emlékezetben egy havasalföldi igen nagy ur Dragicsan Cantacusenusnak a leánya is, mely is úgy hiszem, végben is ment volna, de Istennek nem tetszett; eszközképen a mostohaanyám veré el mind az atyám mind az én elmémet róla. Másként ekkor az én rendemen és vallásomon való, s tőlem atyafiság gátlása nélkül elvehető eladó leány Erdélyben szűk vala, Magyarországon pedig már elpróbáltam vala.

Az atyám s mostoha anyámmal kettőt találánk: 1. Béli Pál, ebben az időben Erdélyben nagy ur leányát, kit azután Bethlen Elek eljegyeze s odahagya, és osztán Vesselényi Pál vevé. 2. Osdolai Kún István tisztességes, de imeznél sokkalt kisebb és alábbvaló főember leányát Kún Ilonát, melyet a többi felett commendált Basa Tamás, jószággal, gazdasággal, és uri tisztekekkel hires neves, hogy leszen száz ház jobbágya,

pénze etc. Volt is ami volt, mint ide alább látszik. A szegény atyámnak kedves jóakarója lévén Nemes János (ki is már ekkor a Basa Tamás igen bölcsen cselekedett tisztei letétele után háromszéki főkapitány vala), véle közlök és ugyan véle elmenénk Fogarasból in anno 1667. márcziusban ilyen szándékkal, hogy mind a két személyt megnézzem, és melyiken az Isten elmémet megnyugottja, azt az atyám megkéreti számomra. Elmenék én azért Nemes Jánossal Bodolára való szándékkal Brassóba, hol is az előtt soha nem voltam; atyám és egyéb tekintetekért a szász szomszédok igen jó szívvvel láttak s tartottak ott Brassóban. Megtudók bizonyosan, hogy a Béli kisasszony Vargyason Dániel Ferenczné keze alatt vagyon, nem az atyja és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék, hanem csak egyenesen Zabolára Basa Tamás és akkor ugyan itt levő Kún Istvánhoz. Nemes János fogta volt disponálni, hogy Osdoláról oda jöjjön az ipához.

Zabolán engem, mint afféle tűzház-látót igen jó szívvvel látának, vendéglének; Kún István, mint ki azon kívül is borozó ember vala, innya kezdte Nemes Jánossal; az öreg Basa ur igen idős, circa hetvenhárom esztendő, és másként is józan, mértékletes ember lévén, nem ivott; én sem akartam innya, meglévén már ab anno 1660. józanságról való fogadásom, melyre nézve én is abban az időben a bort vízzel elegyítve ittam, kiváltképen ha hol köszöneteket kellett innom, hogy ha az embernek kedveskedem is italommal valamit, az eszem maradjon meg. Ott Kovásznán igen derék híres savanyu viz lévén, Basa Tamás is azzal elegyítette rendszerint a maga italát; én is mondtam, hogy adjanak egy palaczk savanyú vizet az inasom kezibe, hogy az én boromat az én szokásom szerint azzal elegyítse. Szemem előtt adtak, de minthogy gonosz szokás, hogy a leánynézőt, ha lehet, megrészegítsék (Hab. 2 : 15.): valakitől sült ki, kerestek szász bort, olyant mint a savanyuvíz, színére nézve, és hasonló üveg palaczkba tették a savanyu vizes palaczknak helyébe a jeges vízbe; az inas sem tudta, nem hogy én. Gyógyi bort ittunk, de ők, hogy már savanyu vízzel bőven elegyitem, köszönetni kezdék nagy fennyen. Mondok magamban: ezek engem a borral akarnak kitanulni, de bizony megcsalják magokat, én iszom ki őket bezzeg úgy. Természetem és szokásom szerint gyakran menvén ki vizelleni, tekintem, hát oly részeg vagyok, hogy az embernek az orra is kettőnek látszik. Hihető, Venus asszony innyaadó inaskája Cupido is töltötte. No én ki nem menék asztalhoz többször,

hanem csak lefeküvém, de haragudtam; noha azt a fortélyt akkor nem tudtam, hanem csak a sok, noha elegyes bornak tulajdonítottam; és jó hogy nem tudtam, hanem azután esztendővel, mert valami rosztal fakadtam volna, úgy lehet.

A leány gyászban volt Basa Péter bátyja miatt, és csak nem régen gyógyulván meg hagymázból, haja is igen elhullott volt, úgy hogy fel sem csinálhatták kisasszony módra, de nékem mégis tetszék, a minthogy bizony alkalmas, szép, mind természetű, mind ábrázatú asszony is lön azután belőle testére nézve, lelkére pedig kiváltképen való jó asszony lön: tudós, jó hamar író, kegyes, tiszta erkölcsű, jó gazdaasszony, engem halálban szeretett, etc.

Másnap engemet ebédre marasztának, de rosszul lévén a tegnapi bortól, keveset ettem és csak savanyu vizet ittam. Ebéd után elindulék hálalni Nemes János urhoz, ki még reggel eljött elébb Zaboláról. Voltam olyan szándékkal, hogy Vargyaszon a más leányt is megnézzem, és úgy válaszsak a kettő közül; de nézd az Isten rendelését: Teleknél találám elől Dániel Pétert, tisztességes szép készülettel; kérdém, hogy hova szándékozik? mondá: hogy Basa és Kún István urhoz. Elválnék. Gondolat ütközék elmémbe, talán ő is leánynező; úgy is volt, és mivel én semmi szót nem adtam a leányos házhoz, hátha elüti a kezemről? azonban hátha a vargyasi nékem nem fog tetszeni, osztán sem egyik, sem másik nem lészen. Én hirtelen mindjárt csak resolválám magamat, és egy jeles tréfás, Bacsó István nevű, jó iható prokátor, Basa Tamás ekkor engem kísérő szolgájától, kezem beadásával visszaizenék, hogy a leányt én elveszem. Én osztán a másinak látására sem menék Vargyasra, hanem csak haza az atyámhoz, ki is helybenhagyá, és kevés hetek mulva Nagy Tamás tanács ur, s az atyámnak s nékem jó akarónkkal Osdolára menénk, és megesküvénk a mátkámmal; de mivel igen gyenge és kicsiny idejű is volt, esztendeig kellett várnom mátkaságban, és in anno 1668. 11. juniusban volt a lakodalmunk ugyan Osdolán, lévén ő akkor tizenöt esztendő három holnap csak, én pedig huszonöt esztendő hét holnap. Bár lett volna idősebb, talán egészségesebb lett volna.

Ezen 1668. esztendőben májusban kezdettem a szentmiklósi ház rakatását, a végén májusnak, melyhez való derék készület tétetett volt in anno 1667, a mint erről oda a negyedik részben írtam; azt itt nem kettőztetem, csak ezeket: 1. Csudálatosan mutatta az Isten disznó-turás és egy disznó-

pásztor által a galgoviczi határon egy régi pogány várnak a fundamentumát meg, melyből áll a köveknek a dereka; irtóztató régi épületnek kellett lenni, mert annak sem historiából, sem levélből, sem tradíciókból árnyékát sem vehettük fel; semmi faragott követ és írást sem találtunk; iszonyu temérdek és olyan erős fala volt, sokszor könnyebben elhasadott az erős vizi kő, mintsem a mész felszakadott; sok vasat emésztett meg a hányása, olyan tölgyfák nőttek volt rajta mint egy negyvenes hordó kereksege. Három forint, nyolcz véka buzáért mutatta meg az az ember; először alig hogy oda nem hagyta a tisztartó, harmadnapig tizenkét emberrel, semmit mészpor-nál és apró schifereknél nem találván egyebet; de mi osztán az atyámmal beszélgetvén, száz embert küldénk reá, s meghagyók, hogy ássák keresztül a hegy tetején, és úgy akadunk reá a fundamentumra; volt a kerületi hatvannyolcz öl, és a formája a helyhez képest ovalis, melynek két végén egy-egy torony, melynek az ki a bércz felől esett: temérdeksége volt egy és fél öl. Ha Isten ezt nem mutatta volna, nem hiszem, semmi is abban a házban tölt volna, mert: 2. Ott a tájott Balásfalván kívül a palakónél egyéb nem igen vagyon, az is a kis-aknai határon, és a melyre nem igen régen találtam, a balásfalvi erdőtetőn. Nagy öreg dufla téglát még in anno 1666. csináltatott volt az atyám száznyolczvan ezret, az alsó kertben amaz nádas tócska abból áll, de nem próbálták volt meg. Egyszer égetni kezdék, úgy pattogott, mintha egy compánia vagy regiment muskatélyos lőtt volna, százban sem maradt tiz vagy husz épen, az is csak olyan volt mint a málé; semmi hasznát sem vettük, hanem az istállót csináltattam belőle, égetetlen jobb volt; a házban csak azt a pogont csinálták belőle a pinczében az első palota alatt, a kin közfal nem áll, és a pincze két tyúkmony ablakának pogonját a tanuló-bástya felől; erre nézve elhitették az atyámmal, hogy Szent-Miklós-hoz közelebb téglát nem csinálhatni, hanem Ozdon a pogonok téglái ki ozdi, ki segesvári, ki medgyesi. – Én keresem osztán a téglaföldet a kápolnai akasztófánál. 4. Mikor a feleségemmel hazaérkeztem, azután rakták a tanuló-bástya fundamentumát, tettünk ketten egy kis faragott követ belé, melyben az én és ő neve vala metszve, – annus, dies; én egy aranyat, ő egy tallért tettünk reá, az aranyat Tóbiás apám, a tallért a többi kőmives vette el. 5. Még eddig a régi udvarház fenállott, és az egyik oka a hibáknak, hogy egyszersmind nem ásták volt fel és egyszersmind nem mérték jól ki; és a ház ott állott,

a hol most a pitvar, leányok háza, és a mellette levő bástya; ezt én ezen nyár kezdetin elrontatám, a fedele rontásában pallérkodván, a kakasülőről leszalasztott egy fejsze nyele vagy foka csak kicsindég úgy éré balfelől a fejemet, süveg is volt pedig ott, mégis fél tyúkmonyit gulyázék. Ha a fejem tetejére esett volna, három vagy négy szál deszka lett volna a házam. 6. Én költözém lakni a hol most az élés, sütökemencze, sütőház vagyon; az élésház volt az ebédlő palotám, a sütő köz pitvar volt, a sütőház a feleségem és leányok háza, a mellette való kis viskó téli hálóház; nyári két házat csináltaték pedig kettőnknek a kertben, egyet magamnak, mást a feleségemnek szép gyalult deszkából, szélessége circa egy és fél öl, hosszúsága circa két és fél. Egyik oldala volt a sütőház mostani fala, fél kis zsendely fedélkéje, mert magassága is egy ölt kicsinyen haladott meg; szép fél boltozása volt, az is mind deszkából állott, tölgyfa deszkából, ablaka papiros kristálylál; egy ágy, egy kis asztal, négy vagy öt embernek való szék elfért benne. Az én házamra az ajtó nyílt a kertben az ebédlő házból, és a feleségemére a leányok házából egy hosszuka köztornáczka, melyen mi egymáshoz is mehettünk és a kertben is. Öt, hat szőnyeg mind a kettőnek a házát bekárpitozta, ezekben laktam majd öt esztendeig, és talán ez volt az én életemnek legjobb és gyönyörösebb része. 7. Öt esztendő alatt készüle az alsó rend ház annyira, hogy in anno 1673. beleköltözém az első, vagy udvar felől való részébe, én a tanuló bástyában, a feleségem az ellenibe valóban. Ebédlő ház volt a hol most egy deszkarekesz vagyon, az leányok háza azzal ellenben való. Mennyire készült esztendőnként, nem is tudom, nem is szükség emlitenem: elég az, hogy énnékem eszem, kedvem, munkám, költségem ment erre egészen az öt esztendő alatt annyira, hogy sok tapodás miatt alig hogy meg nem köszvényesedtem. Az atyám első két esztendőben minden jószágával, pénzzel, borral, buzával erősen kezdte segíteni, ugyancsak valójában úgy, hogy bizony semmi panaszom sem lehet; de a harmadik esztendőben megcsökék a segítség, sőt osztán egészen elkopék, és csak az én szegény nyakamra, erszényemre marada minden tereh, melyben bizony nagy károm és injuriám volt, az igazság, decretum és megegyezés ellen; azért is haladott a felső rend anyyi esztendőre azután, sőt csak le is tettem az elmémről annak soha is megépítését.

Az én lakadalmom (ha a sok gyülevész ember, tékozlás valami hasznot tenne) elég nagy volt; fejedelem képe volt

Bánfi Zsigmond első tanácsur, de más nagy rendek a vármegyék-
ből és magok a Bethlen atyámfiai is restelték Osdolára fáradni,
hanem Rhédei Ferencz, Teleki Mihály nagy jóakaróim eljöttek;
násznagy ugyan Rhédei Ferencz volt, az átkozott ambitio
nem engedvén Béldi Pálnak, hogy felvegye, csak azért, hogy
miért nem kértük őtet először csak egyedül, hanem más urakat
is kínáltunk véle. De itt a lakadalmi hiábavalóság, ám múltjék.

A Basa Tamás és Kún István értékéhez képest az én
feleségemet bizony roszul, igen csekélyen házasították, hintót
s lovakat sem adának véle; én ugyan szép kék bársonyos
hintót és szép választott hat pej lovat vittem volt. Adott volt
az atyám énnékem még in anno 1667. Rákóczi Zsigmond inasi
számára csinált vén, kétféle eresztős hintót, melyet én kétszer
is újítván meg, a kuruczok vagdalták el anno 1704. Sem magyar
sem német szekere ilyen nagy, és ilyen könnyen rengő nem
volt. Nyolcz ember beleülhetett. Azzal jól járék, hogy a lakoda-
lomkor a fejedelem Bánfi Zsigmond képe által egy nagy öreg
virágos kupával, a szász városok is egynéhány szép virágos
kupákkal ajándékoztak meg, azon kívül más vendégek is, úgy
gondolom hat vagy hét száz forintot meghaladott; másként
mikor haza menénk a menyecskevel és számot veték ládával,
erszénnyel, nem hiszem huszonöt forintnál több pénzem volt
volna.

*

Ezen őszén [1685] hala meg az én szép, jó feleségem Kún
Ilona; betegségéről oda feljebb inde ab anno 1679 emlékeztem,
most majd tizennégy hétig fekvék kolikában s arenában. Halála
előtt circiter hat héttel, egyszer az ágyán ülök, néz a kárpitra,
s mondja a deák szót «quare» (deákul pedig ő nem tudott)
és mindjárt kiüté a nyavalya, mely haláláig hol gyakrabban,
hol ritkábban törtön törte, s elalutt belé. Pápai [Páriz] Ferencz
medicinae doctor, jó predikátor és én voltunk mellette. Halála
előtt negyed nappal délután neki háborodék, iszonyu egymás
ellenében általszegzett szemmel nézni és sikoltani kezde. Jaj,
jaj, bizony elkárhoztam; meg-meg imádkozott, s mondta: nem
kárhoztam. Ismét: jaj! bizony elkárhoztam. Meg imádkozott,
s mondta: nem kárhoztam. Tartott épen ez a harc tizennégy
óraig; doktor és predikátorral beszélvén, elszedetők a szemé-
vel általellenben lévő czimereket, ki az anyjáié, ki Basa Tamásnéé,
ki kié volt, gondolván, hogy a halál félelme rettegeti. Biztattuk,
vigasztaltuk: ne féljen, hogy az Istennek jó szolgáló leánya

volt, mennyit a bibliát olvasta, a predikátor után a textust, tanuságot mindenkor leírta, leányokat, mit tanultak, examinálta, tanította, kegyes, könyörülő, alamizsnálkodó, egy szóval, bizony ritka tudós és szent jó asszony volt. Retorqueálta: szintén azért kárhozom el, hogy a szentírást olvastam, és az Istennek annyi ajándéka volt nálam. Itt fekszik ugyan a testem ebben az ágyban, de régen pokolban vagyok. Sokat disputálta ezt, és úgy tetszik, eszin, melyről mi, a doktor s pap tanácskozáján, ezt találtuk, hogy nemcsak a nehéz betegség symptomája, hanem az alkalmatossággal abutáló sátán kísérteti. Egy, a lábánál álló azelőtt bűnös asszonynak monda: ládd-e mint vagyok én? pedig az Isten s ember tudja, hogy én jámbor voltam, mégis né micsoda a bűnnek ereje bennem. Te tudod, mi voltál, térj meg, eredj.

Egyszer monda: menjen ki minden ember, csak az édes uram maradjon itt. Elmenének. Irtóztató sok bűnöket, tisztátalanságokat kezde előszámlálni, mintha mind ő büne volna. Mondám én: az ördög fogja csak reád, hiszen a más ember bűnéről nem adsz te számot. Erre mondá: az én testemben ugyan a kegyelmed testén kívül más soha sem volt, de az én atyám büne miatt halok ilyen szörnyű formán meg. Kegyelmed az apámnak mondja meg, térjen meg, mert több büne ne volna, csak a kit én tudok, el kellene veszni, egész házának romlását megérni; és maga gyalázatosan hal meg, el is kárhozik. Ez eddig, és bizony jaj, sok bételék a szegény Kún Istvánon, minden gyermeke meghala, maga azután szegény és becsstelen állapotban hala meg. Egész éjtszaka tartván ez a tusakodása, reggel azon elszegzett nézésében elmosolyodék, kezeit összecsapván, mondá: örüljete, hála Istennek, vége lőn az én törvényemnek; azt mondák: ne félj leányom, minden büneid megbocsátattak tenéked. Nem kárhozom el. Örüljete. Osztán haláláig ezen szép csendesesen volt elméjében, testét hogy a nyavalya néha kitorpte. Béhivatám a két gyermekünket, s kérdé: ettetek-e? Monda: eredj, menjete el, egyete. Elmenének. Osztán nékem monda: ebben a két gyermekben kegyelmed nem boldogul, mindazonáltal kegyelmed el ne vesse. Én sirtam az ágya lábánál. Monda: ne sirasson kegyelmed engemet, az Isten tárháza nagy, a ki engemet adott volt kegyelmednek, adhat szintén olyant, mint én voltam, szebbet is, jobbat bár ne. Én már kegyelmedet és a gyermekeket is csak úgy szeretem, mint egyik lélek a másikat, mert nékem a testem vagyon itt kegyelmetek előtt csak, de az én lelkem az örök életben vagyon.

Mikor étellel vagy orvossággal kínáltuk is: meglehet, hozzák, de nékem már erre a világi életre nem kell. Házasságáról kegyelmednek azt mondom: gondolom, talám kegyelmed egy özvegy asszonyra fordítja elméjét, de bizony megbánja kegyelmed; hanem árva leányt végyen kegyelmed. Ezt is követtem; de bezzeg mind atyjáról, gyermekeiről való jövőndölése bételék. Hala meg 3-a decembris anno 1685.

Az én keserűségem megtornyozott. Mikor a feleségem ilyen agonban volt, érkezek Bethlen Pál levele Medgyesről: mi a fejedelemmel futunk Szebenbe; Csáki László Bánfi-Hunyadra szállott német és magyar haddal; betegét is csak hozza el hintóban, mert áruló névben esik etc. Én azt irám, hogy az lehetetlen. Én Istenem! micsoda napok! A feleségem vonaglott, ládáimat rakattam, futottam Medgyesre, Szebenbe, mégis áruló lészek.

Azon decemberben eltemettém a háborúhoz képest szép tisztességesen, Horti István püspök és az enyedi professorok predikáltak, oráltak, a futás miatt főrend nem sok volt az atyámfiaim és sógorimon kívül; az apja sem; nemes és egyéb rend elég; én is osztán bémenék Szebenbe.

Itt vagyom az én első házasságomnak, mely tartott tizenhét s fél esztendeig, feleségem életének, mely harminczhárom esztendő volt, 1685-dik esztendőnek, Erdély békességének és ennek a résznek is szomorú vége.

*

Noha azt az Isten és ember és az én lelkem tudta s tudja, hogy az én feleségemmel igen jól éltem, szerettem, igazán és szívesen kesergettem, mindazáltal tudván azt, hogy a gyász, sirás, keserűség sem az holtnak, sem annak maradékinak, sem magának a gyászlónak egy cseppet sem használ, feltevém magamban, hogy a megholtnak gyermeki s atyjafiaihoz való igaz szeretettel, és az ő érdemlette becsületes jó emlékezettel mutassam hozzája való szeretetemet, nem az ördögtől és világtól találtatott czeremoniás hypocrita gyászszal; melyet el is követtem teljes tehetséggel; ha élnének, magok is megvallanák. Ezt feltévén, mind az házi belső gondviselésért, mind a leányom neveléséért, mind a késértet és bűn távoztásáért házasságra adám magamat, elmémet, és az emberek elméje s vélekedése kívül hamar megházasodám, melyet a szokás szerint midőn sokan, a fejedelem, fejedelemasszony is kárhoztatott volna, jól megmentett Naláczi komám: Bizony

nem hamar házasodott, mert hat esztendeje, hogy özvegyel és siratja azt a feleségét. Jól, igazán keresztényül mondta; és ezen valakinek esze és énhozzám igaz keresztény lelke volt, megnyugodt akkor is, azután is megnyughatik akárki. Mégyek azért ennek az én második házasságomnak leírására.

Régi mondás: *nuptiae secundae raro secundae*. Sokat gondolkoztam a szegény feleségem utolsó szavairól aziránt; azt, a kitől tiltott, könnyen eltaláltam; azt az asszonyt ő jól ismérte, és akárki is az én időmhez, rendemhez képest, azt ítélte volna nékem illendőnek; járt is az elmém rajta, de hála Istennek, hogy nem azt vettem; megromlottam volna halálra véle. Láték egy álmot, mintha én abban az oda feljebb leirt kertbéli deszkaházacskában volnék szegény első feleségemmel s mondám: én a mezőre megyek, hozzák elő a paripámot; s előhozák. Monda a feleségem: ne menjen kegyelmed, lelkem, süvegben, mert igen meleg vagyon, hanem kalapban, még pedig menjen kegyelmed először ahol a felső jégverem felé, irt a kertben az alsó út mellett lévő rózsalugashoz (megvolt itt valósággal is ez a rózsafalugas és az út), ott talál kegyelmed egy bokron hét rózsát, a legszebbet szakaszsa le, tegye a süveg-vagy kalapra. Elmenék, ugy találám, szakasztám, s feltevém, és ezzel felébredék. Ezen ki tudott volna valamit érteni? de majd a dolog Józsefe léssen ezen álomnak. Az hét rózsza hét személy, a kit nékem ekkor commendáltak: három özvegy és négy kisasszony. A mely utra igazított, az én szentmiklósi házamtól elnézve arra, vagyon Királyfalva, az hol felnevelték Rhédei Juliát. A szerző is, Bánfi Sára, és anyjaforma, mert ez nevelte, ott lakott; a más nevelő anyja és most elszerzője, Rhédei Istvánné is, akár Disznojót, akár Szentgyörgyöt értsd, az hol nevelték, arra vagyon; a mostoha anyám is, a majd házasító asszonytanácsnak praesidense, arra lakott Teremben; ez az három asszonytanács volt a rózsabokor, a jégverem felé, mert vének voltak. Ezek közben volt énelöttem a tanácsban egyszersmind az hét rózsza, kik közül Isten igazgatásából ők is én is választók a legszebbiket, és bizony valósággal mind termete, ábrázatja, ideje, erkölcse s elméjére nézve a legszebbiket, mert abban az időben kisasszony nevet viselő eladó leány hozzá hasonló nem volt; de a kisasszony nevet csak a nemzete, a kik nevelték, azoknak tekinteti, atyafisága, ritka szépsége tartotta rajta, mert ennek sem apja, sem anyja, sem hazája, sem jószága, sem belső értéke, sem másról reá szállandó successiója nem volt. Tartotta először, mikor hét esztendőskorában,

anno 1676 béhozták Magyarországból, Rhédei Ferencz, kit már sokszor említettem. Ez édesatyja helyén volt, de meghalván a felesége, kellett adni Rhédei Istvánhoz, kinek felesége Ajtoni hogy édes anyja volt, megtetszik csak a mostani elszerzéséből is; ott nevelték egy ideig. Azután Pernyeszi Zsigmond, ugymint az anyjának egy testvér atyjafia tartotta, s nevelte Bánfi Sára, Bethlen Anna, az én atyám egy testvérhuga leánya. Mivel pedig Pernyeszi, a fejedelemasszony hoptestere feleségestől az udvarnál lakott, és így a leány is: felnevelkedvén már, az olyan árva szép személyeken sokszor a méltóságos emberek által is megesett példától félvén, Teleki és Rhédei ugy találták, etiam accedente zelotypae principassae consilio, hogy udvarnál ne tartsák, (én akkor élvén még a feleségem, ott voltam a discursusban, és javallottam) hanem Rhédei Ferencz már megházasodván, vegye kezéhez; ugy is lett. De osztán Rhédei Ferencz megholt, és tartotta az özvegye ez ideig. Én Rhédei Ferencznek, nagy jó uramnak, atyámfiának, két leányáról is komája és igaz atyjafia s barátja lévén, holta után egyszer Zaboláról jövék Szent-Pálra, és ott a házunk egymásmellett lévén, menék komám asszony és keresztleányim látogására csak gyalog s papucsban; beszélék az asszonynyal s mondám: hozassa elé a keresztleányimat. Eléhozá a kisebbet az öleiben ez a Julia, s letévén, ott a leányszokás szerint tédet hajta, s szörnyen elpirulván, szemérmében elméne. Elszánám, hogy a fő ember gyermeke, árvája, kivált a leány, mely gyámoltalan; mind én mind a szegény idvezült feleségem comendáltuk, szerzettük egynehány főember gyermekének, csak azt vetették: semmije sincsen. Micsoda az Isten tanácsa. Az én feleségem élt azután másfél esztendő. A kik akkor azt mondották: semmije sincsen, azután nagyságolták. A Rhédei özvegye mellett vala lételét sem javallották helyes okokra nézve jóvát kívánói, és azok között kivált Teleki, hanem önként, mint felesége Vér Judit atyjafiát, leányi mellé vette és kisasszony számban tartotta, ki is énnékem kiházasítá majd ide alább leirt módon.

Férfi tanácsom senki több nem volt, hanem Bethlen Pál öcsém és Pataki István professor; de egyedül az Isten volt az én tanácsom, a ki engemet arra tanított, hogy az én 43 eltölt esztendőm és két gyermekem nagyobb nyugodalmat várhat, a megholt feleségem tanácsa szerint is, egy olyan gyámoltalan árvától mintsem valami gazdag piperés Simon biró asszonytól; mert ennek atyja, anyja, hazája, jószága, mindene

én lések. A mint azt a tanácsot Isten adta, úgy maga be is teljesítette, megáldotta. Tudtam a Salamon szavait, és így az a semmi, melyért mások megvetették volt, énelőttem önéki leggazdagabb jószága, jegyruhája; noha közönségesen úgy hitték az emberek, hogy épen csak a szépségéért vettem, de azt Isten tudja, és a dolog bizonyítja, hogy nem, mert én ekkor házasság fejében meg sem néztem volt. Esztendeje mikor láttam volt; és én imez tekintetekre nézve kisebb szépséggel is elvettem volna, nemzete, vallására nézve. Kérdém ugyan Pernyesziné nénémtól egyszer a tanácsunkban: ha van-e olyan szép, mint azelőtt egy esztendővel? Monda: szebb. Hány esztendő? felele 16; 17-ben jár. No hát, mondám, nem rontom én meg, mert én 44-ben járok? Ismét monda: elviselhet kegyelmed még egy olyan leányt, mind ideje, ereje, látom, úgy vagyon, édes öcsém uram, kegyelmednek.

Rhédei Istvánné az első feleségemnek is igen jó embere, (minthogy, ha a futás el ne űzze mellőle Szentmiklósról, a szemét is ő fogja vala be) Szebenben, mert egész országul minden fő rend oda futott vala, jöve látogatásomra. Én bizony felette nagy szomorúsággal és gyermekeimen s dolgaimon való bus gondolkozással, böjtölés-imádsággal töltöttem ekkor az időt. Sok beszéd után monda: Édes uram, kegyelmed így nem élhet. Jó feleséged volt, a belső dologra való gondviseléshez nem szoktál, kárba mégyen mindened. A kisasszonyt is hol, s ki neveli? sat. Én mondám: En ezeket mind értem, nehezen érzem is, de kit végyek, és mikor? mert hiszen öt hete a miulta a feleségem megholt; az asszonyok megégetnek, ha olyan ritka jó feleségemet olyan hamar elfelejtem. Monda: hiszen az hazavitel a becsületre nézve haladhat, csak a kötelesség titkon lenne bizonyos; néha az ilyenben a késedelem veszedelmes; másoknak is vagyon szükségek feleségre, gombaszedőnek tőkén a szeme. Ugy lehet, épen azt rántják el, a ki kegyelmednek legjobb volna. Ezt ő mind igazán mondta, okát is mondásának tudta, és a bizonyos, ha én nem siettem volna, az ő szava bétölt volna rajtam. Mind Isten igazgatása ez. – No, lássuk hát, mondám, kit? Három özvegy, és három kisasszonyt elfogatánk; osztán rebegve monda: tudnék én még egyet, de én azt elé sem merem hozni. Én mondám: miért nem? Felele: mert az csak egy szegény árva. Én mondám: csak mondja, mert az Isten özvegyeknek, árváknak atyja; nekem a szegény feleségem testamentumban hagyta, hogy árvát végyek, ki tudja, talán épen arra czélozott, mert az haló

ember szava sokszor profeczia. Nevezé ezt a Juliát, ki akkor Szebenben, a Teleki szállásán csaknem halálos beteg volt. Minthogy az én elmém ezen kívül is arra czélozott, könnyűlőn concludálnom véle, hogy ha meg nem hal, elveszem Isten engedelmeiből, de légyen titkon, míg a feleségem halálának öt vagy hat hónapja el nem telik. Ezzel lőn vége ekkor tanácsunknak. Más vagy harmadnap ő is, Pernyesziné is meghozák hogy a leány meggyógyul, a minthogy megis gyógyult, de nehezen és későre.

Eddig csak ez a két asszony és Pál öcsém tudta; hogy osztán a leány meggyógyula, a mostoha anyámmal közlők, ki is mind a többi felett ezt jóvallá. Kérem tisztességnek okáért, hogy ő légyen a kérő Telekiné asszonyomtól; de más felől Pernyeszinére bizám, hogy a leánynak vegye elméjét, és mint-hogy ő volt az anyja, vegye bé a kezét is, hogy ötöt osztán hazugságban nem hagyja; mert ha én a leány elméjéről bizonyos nem lések, szentelen kéréssel a becsületedem nem kockáztatom. Ezt ő végbevívén, úgy ment a mostoha anyám Telekinéhez, és Pál öcsém az urhoz kérni, kik is beszélvén a leánynyal, jó választ adtak mindenképen.

A feljebb említett conclusum szerint én ezt titokban akartam tartani tavaszig, de egyszer hallom mindenfelől, hogy beszélnek az én titkomat; azért úgy találók, gyűrűváltás, hitlés, a ki tudja eltávoztatására, légyen meg, az hazavitel haladjon bár; sok más nagy titkos oka is volt már akkor a sietésnek, melyet csak az öcsém s én tudtunk, és kitennem nem szükséges, noha tisztességes. Az hazahozást pedig ezek sietteték, 1-ma februarii lévén a hitlés a Teleki maga házában, sok uri és főrendek jelenlétében, a püspök Horti István által, melyben vagy csak nekünk ketten notabile, hogy mind az új betegsége, melyből ekkor alig támaszkodott fel, mind a sok ember között való szemérme a leánynak úgy reszkettette a kezét, hogy a mint ekkor a jobb kezem odaadása miatt a bal kezemben kellett a nádpálczát fogni, a mely is elég rövid volt, arra a nádpálcza tetejére kellett eresztenem a kezét, és magamnak kellett tartanom és segítenem. Ez volt vasárnap, mely napokon én a feleségem holta után nem ettem estig. Teleki különben is mindenkor nagy fejedelmi asztalt tartó ember, maraszta ebédre, e bőjtöm miatt nem maradék meg, ezen ő megharaguvék ugyan valójában s mond: az ördög látott ilyen mátkájával megesküvő legényt. Meg is bizonyítá indulatját, ide elébb sok helyt meg fog látszani, noha én ahoz biztam,

hogy talán ez a talis qualis gyenge kötelesség valamennyire juhásztatja hozzám; de nihil minus.

Már az hitlés is publice meglévén, a fejedelemtől fogva a szemet-biróig, mindennek, férfi- és asszonynak nyelvén vagyok; én és jóakaróim úgy találók, ennek már mindegy a büzi, talám jobb azt a meleg ágyban ketten együtt szenvedni, mintsem a hidegben külön külön; jobb leszen csak hazahozni, mind énreám, mind a leányra nézve. Egy hétig voltunk mátkások. Mentem egyszer látogatni, adtam valami kevés aranymivet is neki ajándékba, de nem az első feleségem atyja házából hozott, hanem a magamét. Az asszony Telekiné házában szegeletbéli ablaknál keresztülvont supellát alatt volt a szembenlélet tisztességesen. Bucsuzáskor volt az első csókváltásunk. Az asszony, mint keresztény jó atyafi, szívesen örült szegény árva atyjafiának szerencsésén, mint a kit azelőtt is öcsémasszony névvel szólított. De nem tudom, mi az ördög vitte Teleki fülibe, hogy Pernyesziné által vettem én a leány megegyezését; nosza villámlani, csattogni: nem váz ő az ő házában, miért nem kellett legelőbb ötüle kérni, jó szívvel odaadta volna, (noha, a mint említettem nem régiben, gyenge volt ennek nagy oka) úgy segítse, ha elébb tudta volna, soha meg nem esküdtem volna véle, és ha mit nem nézne, soha véle nem hálnék avval a leánnyal. Meg is üzené: hozzam el, ha kell, mert úgy segítse, a szállásomra küldi. Én mondtam: Isten fizesse meg; mintha a koldusnak tizes aranyat nyomnának erővel a markába. Osztán csinála ugyan egy uri vacsorát négy asztalhoz, de, mint özvegy embernek, násznagy, vőféj nem kellett, sok okokra nézve muzsika sem volt. Rhédei Istvánné, Pernyesziné az én üveges hintómon a szállásomra hozák Juliát és 8. februarii anno 1686. tevék ugyan ők fejiben a kontyot etc. szokott stylussal élvén: tedd fel a kontyot, vedd fel a gondot. De hogy az estére térjek. Minthogy a fő renden lévő menyasszonyok az asztalnál enni nem szoktak, enni adaték; osztán a két asszony elmenvén, térden állva imádkozánk az Istennek, a mint tudánk, és úgy fekvénk le s kelénk fel a mi jó Istenünk nevében az említett 8-va februarii, kiért hála légyen az házasságot még a paradicsomban szerző Istennek. Amen.

Hétfőn osztán, 10-ma februarii én is öt asztalhoz a kik szíves vagy színes jóakaróim eljövének, megvendéglém, de Teleki haragjában el nem jöve, noha a jó, kegyes, istenfélő asszony a felesége is kérte. Egy jeles gyermeki oment emlitek: Az én mostani vöm, Teleki Sándor, ekkor igen kis, futosó gyer-

mek lévén, igen szerette a feleségemet, mátkájának hívta. Egykor mátkás hetünkben mondja az apja, engem mutatván: Sándor, elvette Julia mátkádat ez az ember, haragszol-e? Mond emez, haragos szemet vetvén reám: bizony haragszom. Én mondtam néki: ne haragudjál, míg felnősz, mást szerzünk helyébe te számodra. Ám be is tölt, Istennek hála ezért is.

Ezen a mi házasságunkon tanulhat minden férfi és leány, minthogy az házasodásban az ember négyféle; vagy 1-mo: politicus, azaz: nemzetre, ipa, sógor által való szerencsére néz; 2-do: physicus, szépséget, bujaságot néz; 3-o: oeconomus, gazdagot keres; vagy 4-to: theologus, jó feleségre, az Isten magvára vágyódik. Ez az utolsó légy, édes fiam; az három első respectust bizd Istenre; nekem a szegény mellett becsület, gazdaság, szépség megvolt. Árva leány bizzál Istenben; tüköröd Julia; ha ezt Isten semmiből felemelni, uri asszonynyá tenni s jó étellel tudta áldani, téged miért nem?